

Nádas Péter: Világló részletek. Egy agg fényképész búcsúja
az analóg fotográfiától (esszé) 3

Bazsányi Sándor: Nádas – Hajas – Mann (tanulmány) 25

Vörös István: Műteremlátogatás (vesztrakus) 36

Koen Peeters: Szkopje (próza) 41

Bódi Lóránt: A tatai zsinagóga esete a kádári emlékezetpolitika tükrében
(tanulmány) 45

Miklósvölgyi Zsolt: Csupasz jelként a tájban

(Szamódy Zsolt tatai zsidótemetőről készített felvételei mögé) 57

Füzi László: A teória igézetében

(Békés Márton: A hagyomány forradalma) 59

Petrik Béla: „Bujdosónak születtem” (Hódoltság irodalom.

Az irodalom államosításától a forradalomig) 71

Karátson Endre: Jó lakásom az irodalomban (Excelsior) 80

Kibédi Varga Áron: Rokonok, Mond, Ég, Hanem, Szavalni (versek) 91

„Akárcsak Hamlet, én is a vagy-vagy keresztútján állok”

(Kirilla Teréz beszélgetése Dan Stancával) 94

Dan Stanca: Átlátszó sírok (próza) 98

Akahito egyike volt azon szerencsétleneknek, akik egyenruhába bújtatott, felfegyverezett kamaszként, sapkájukkal a kezükben, fejüket mélyen meghajtvva álltak a szabad ég alatt, mikor a recsegő hangszórókban megszólalt Hirohito császár. Császár még népéhez nem beszélt. Borús nap volt ez az augusztusi. Ilyen nagy nap nem volt még, nem lesz, nincs, elveszítették a háborút. Úgy rázkódott a válluk a zokogástól, hogy ne zavarják a mellettük állót, mégis hallják a császár minden megsemmisítő mondatát, hallják minden lélegzetvételét. Most, amikor Akahito az aggkor küszöbéhez ért, ritkán beszélt. Nem is volt kihez. Volt egy kis kertje. Ezt még valahogy rendben tudta tartani. A kert végében volt egy immár csaknem kiszáradt tava. Jó évtizede elapadtak a tó titkos kis forrásai, éppen csak a talajvíz, meg az esők tartották a szintjét az iszap felett. Oda járt ki a tóhoz. Volt egy nádkunyhója, hirtelen jött esők esetére. Ám úgy ült le a padra, hogy a tavat ne lássa, hátat fordított a víztükörnek. Így aztán arra a távolabbi patakra kellett látnia, mely kertje lábánál csörgedezett el a magasra nőtt vízinövények között. De nem lehetett volna megmondani, hogy mit néz. Ahhoz nem kell figyelem, hogy lásson a szem. Meglehet ő sem tudta. Egy idő óta nehezen tudott különbséget tenni belső és külső történések között. Alig moccant a szemhéja is. Talán a patakmederbe szakadt ősrég fűzet figyelte, amint egyik leszakadt ágára még feltámaszkodik. Nézett, ám valójában nem a fűzet, nem az évtizedes hegektől ékes törzsét, nem a fagyöngyökkel belepett ágbogát, nem a kék eget a zöld lombzat háttérében, nem a felhők vonulását. A fűzek röviden élnek, ez a fűz tán máris túltett rajta.

Nádas Péter 3

VILÁGLÓ RÉSZLETEK

Egy agg fényképész búcsúja

az analóg fotográfiától

Most, amikor Akahito az aggkor küszöbéhez ért, ritkán beszélt. Nem is volt kihez. Volt egy kis kertje. Ezt még valahogy rendben tudta tartani. A kert végében volt egy immár csaknem kiszáradt tava. Jó évtizede elapadtak a tó titkos kis forrásai, éppen csak a talajvíz, meg az esők tartották a szintjét az iszap felett. Oda járt ki a tóhoz. Volt egy nádkunyhója, hirtelen jött esők esetére. Ám úgy ült le a padra, hogy a tavat ne lássa, hátat fordított a víztükörnek. Így aztán arra a távolabbi patakra kellett látnia, mely kertje lábánál csörgedezett el a magasra nőtt vízinövények között. De nem lehetett volna megmondani, hogy mit néz. Ahhoz nem kell figyelem, hogy lásson a szem. Meglehet ő sem tudta. Egy idő óta nehezen tudott különbséget tenni belső és külső történések között. Alig moccant a szemhéja is. Talán a patakmederbe szakadt ősrég fűzet figyelte, amint egyik leszakadt ágára még feltámaszkodik. Nézett, ám valójában nem a fűzet, nem az évtizedes hegektől ékes törzsét, nem a fagyöngyökkel belepett ágbogát, nem a kék eget a zöld lombzat háttérében, nem a felhők vonulását. A fűzek röviden élnek, ez a fűz tán máris túltett rajta.

Ha a figyelem semleges, ha éppen semmit nem akarunk, még csak nézni sem, akkor önkéntelenül, ösztönösen követjük a fény és az árnyék útjait. A másodperc töredék idejében mérjük fel a tér legsötétebb és legvilágosabb foltjait. Viszonylatként fogjuk fel a térben elhelyezkedő tónusbeli különbségeket. Tónusok vezetnek a tárgyi perspektívák rengetegében a legsötétebb és a legvilágosabb között. Felületek, amelyek a fényforrás fényét tükrözik, szórják, eltakarják, különböző mélységű és különböző minőségű árnyak tömegét vetik. Olykor tónuskülönbségek végletei között hanyódnunk, ilyenkor a legsötétebb és a legvilágosabb kettőssége irányít. Tényleg a szempillantás töredéke, ennyi elég, az észrevételt szorosan követi a felismerés, s a felismerés pillanatában kész a kép. Holott igen ritkán tudjuk, hogy mit ismertünk fel. Egy képről lehet gondolkodni, de a kép nem olyan dolog, ami gondolatból áll. Mondanivalóját szokták keresni.

Ha ilyesmit hallott, meg hogy valaki egy képet ne értene, akkor Akahito mestere őrijöngött. Ha nem értik, hát ne értsék, kiáltotta. Nézzenek. Örüljenek, hogy nem értik. A képet nem érteni kell, hanem látni. Nincsen rajta mit nem érteni. A tónuskülönbségek, az árnyak és a fények foltjai akarunktól vagy az értelmünk⁴től függetlenül hozzák össze a képet a tekintetünkben. A két szemünkkel abban a privilegizált helyzetben vagyunk, hogy az ellentétes viszonylatok, a fokozatok és az átmenetek rendjét átlátjuk. Ezt a rövid mozzanatot nevezzük felismerésnek.

A fotográfiai képképzésben a felismerés és az expozíció szerencsés esetben analógok.

A kép rendje, azaz a képképző elemek összefüggése egyedi, egyszeri. Ez az egyediség, függetlenül attól, hogy mit ábrázol a kép vagy milyen a kép minősége, nem a dolgok látszata, hanem a dolgok valósága. Ugyanabban a fényben kétszer nem fűrésztheted meg arcodat. Akahito egyszer egy kerek éven át, minden nap többször, ugyanarról a helyről egy öreg fát fényképezett. El nem mozdult mellőle, mégsem sikerült egy év alatt két egyforma képet csinálnia. A fénynek legfeljebb segíthetünk, egyediségének, egyszerűségének a kompozícióval kis hangsúlyt adhatunk, megemelhetjük, jelentősebbé tehetjük, esetleg hangsúlyozhatjuk tökéletes köznapiságát, a képkivágással mintegy utána mehetünk az adottságainak. Van egy francia fényképész, Robert Doisneau, aki azon az alapon, hogy miként néztünk rá, miként mentünk utána ezeknek az adottságoknak, három csoportba sorolja a képeket: baráti tekintet (regard amical), kutató tekintet (regard flic), klinikus tekintet (regard toubib). A fényképen a fotográfus tekintete a felismerés pillanatából ugyanígy néz vissza ránk, barátságosan, kutatón, hűvösen. Ám bármilyen legyen a fotográfus tekintete, több idő nem kell a fotográfiához. Meg nem is adódik. Kétaknás gépen még csak látunk valamit az expozíció pillanatában, prizmás keresővel vagy egyaknás gépen, amelyen a központi zár elnyílik, a redőnyzár rése a fényérzékeny anyag előtt elvonul, vagy a tükör felcsapódik, semmit, sötétet. Az expozíció pillanatában magunkra maradtunk, magunkba térünk a speciális felismeréssel, külső és belső látás között e kiválasztott pillanattöredékben nincs többé különbség, úgymond vakon fényképezünk.

A felismeréssel mintegy vakon követjük az észrevételt. Ez a fotográfiában a legérzékenyebb pillanat, a maradandó.

Az egyszer látott képet, akár filmen, akár múzeumban, akár az utcán, akár a szeretőnk karjában heverve rögzítettük, soha többé nem felejtjük el. Nem kell hozzá nagy fényképezési apparátus, sem drága, sem olcsó, sem redőnyzár, sem tüköraknás, nem kell hozzá nyersanyag, ilyen vagy olyan előhívási technika, elég az agytörzs és az emlékezet. Akahito immár évtizedek óta kizárólag az agytörzsére fényképezett, elő nem vette a gépeit, vagy ha elővette, nem hívta elő a filmjeit. Mesterétől tudta, aki nagy szigorú, gonosz egy vénember volt, hogy

majd mindenki tévedhetetlen képi emlékezettel rendelkezik. De nem attól, hogy nyitott szemmel nézi a képet, hanem attól, hogy a látvány felett szemet huny, azaz emlékezetébe vési. Ha valakinek egyazon képsort kísérletileg másodszor is megmutatnak, de másodjára már más elrendezésben és néhány ismeretlen képet is kevernek a sorozatba, akkor a soha nem látott képeket teljes bizottsággal fel fogja ismerni és ki fogja emelni. Mert a többit sem felejtette el. A fotográfusok képi memóriája különösen kiélesedik, képi emlékezetük kapacitása mesés terjedelművé válik. Képi memóriájuk működési elve és befogadási képessége mindazonáltal így is azonos marad bárkiével, mindenkivel. Itt volt a legvilágosabb, ott volt a legsötétebb, s a két optikai végponthoz viszonyítva, ezen és azon a helyen ilyen és olyan tónusok helyezkedtek el. Ezt mindenki észleli, erre mindenki emlékezik. Legfeljebb nem tudja, hogy észleli, még soha nem vette észre, vagy nem vette tudomásul, hogy mi mindent észlelt. Az észrevétel az érzéki észlelés legősibb evolúciós rétegében működik, s minden bizonnyal a túlélés ősfeltétele, hogy működjék.

A lét állandó éber készenlét, észlelet. Követem a környezet mozgásait. Elsősorban a fényeket, az árnyakat, a viszonylatok változása által más élőlények és tereptárgyak hozzám viszonyított elmozdulását. A madarak örökösen forgatják a fejüket, hogy szemmel tarthassák a látóterükből kieső tereket, a macskafélék izomzata megfeszül, s miközben esznek, minduntalan fel kell nézniük, hogy környezetüket szemmel tartsák. Nem csak el kell ejteniük a zsákmányt, hanem meg kell őrizniük más vadállatoktól. Az ember periférikus látása, a hallása és a szaglása minden élethelyzetében az ébernél éberebb, s így elvileg még azt is látja, ami csaknem kiesik a látóteréből. De a bőrével is lát. Lát a hajhagymáival. Az észrevétel gyorságában, mélységében, világosságában eltérhetnek egymástól az egyéni képességek, ahogy van abszolút hallás, tanított Akahito gonosz mestere, ugyanúgy vannak emberek, akik az abszolút látás képességével rendelkeznek, ám az észrevétel mechanikájában bizonyosan nincs különbség közöttük. Ezért aztán nem csak a látók között akadnak nagyszerű fényképészek, hanem a vakok között. A vak szlovén fotográfus, Evgen Bavčar képei a látás mechanikáját mutatják be, valami olyasmit, amit látó nem tudna bemutatni. A szemlencsén megtörő különböző mennyiségű és különböző minőségű fény nyomán, mintha nem képet, hanem a kép optikai vázlatát, optikai struktúráját olvasnánk le legelőször a szem fényérzékeny csapjaival és pálcikáival, s ezt az optikai vázlatot értékelnénk és raktározniánk el más érzékszervi tapasztalatokkal felruházva az elme különböző régióiban. Bavčar a nyers optikai vázlatot rögzíti, valami olyasmit, amit mi legfeljebb vészhelyzetben, a periférikus látásunkkal érzékelünk, s ezért hatnak olyan meglepően a képei. A híres amerikai Weege bizonyosan jó rendőri riporter, vegyetek róla példát, kiáltozta Akahito vénségesnél vénebb és gonosznál gonoszabb mestere, vegyetek példát a híres

magyar Capáról, mert ő meg kiváló háborús riporter, de tudnotok kell, hogy elvileg minden látó ember ugyanilyen jó riporter. Legfeljebb nincs fényképezőgépe, vagy ha van, akkor nem képes a felismerés pillanatában megnyomni a gombot, mert nem az észrevétel, azaz nem a fényviszonyok felismerésének készsége vezérli a látását, hanem mindenféle mellékes körülmény tereli el a figyelmét, konvenció, illem, ideológia, s így tovább. Még akkor is látjuk, rögzítjük az eseményt, a jelenség vagy a szereplő személy képének optikai vázlatát és az észrevétel körülményeit, ha valamilyen okból nem akarjuk vagy éppen más-ként óhajtánánk. A jelenség mondjuk ijesztő, vérbe fagyva, letépett tagokkal hever valaki; vagy a neveltetésünk, a vallásunk, az ízlésünk, a némán vinnyogó rettegésünk tiltakozik a látvány tudomásulvétele ellen, s így tovább. Weege és Capa, vagy a fotográfiai képlátás többi nagy zsenije, legelőször is Kertész, aztán Cartier-Bresson és Brassai abban különböznek másoktól, hogy a sorsdöntő pillanatban nem tiltják le a látásukat. Mert nem önmagukra, hanem a képre kíváncsiak. Nem ízlést és ítéletet követnek, hanem észrevételt és felismerést, ami a kép optikai vázlatára és nem kép vélt értelmére, nem a kép milyenségére vagy lehetséges értékére vonatkozik. Amikor más a szemét lehunyná, ők meghatározzák a képkivágást, azaz tevélegesen beleegyeznek az adottba, felismerik az adott egyediségét, olykor a képzőművészeti képlátás több ezer éves európai hagyományát követve óvatosan beigazítanak, hogy az adott egyediségén emeljenek, mintegy csendesen kiemelik minden más egyediség közül, a közvetlen környezetből, azaz mindazt megteszik, amit az észrevétel és a felismerés tapasztalata kíván meg tőlük. Ezek jegyében nyomják a gombot, amiben persze van valami szent egykedvűség. Nem így a szemérmű aktusokban, az idegenkedésben, az undorban, a tiltakozásban vagy akár az imádatban, a csodálatban, a rajongásban, egyszóval a konvencionális látást kísérő vegyes emóciókban, mert ezekben válik igazán érzékelhetővé az észrevétel, a felismerés és a tudomásulvétel közötti graduális különbség, helyesebben a három életjelenség időbelisége és sorrendisége. Ha valamire, akkor erre a különbségre, erre a sorrendiségre, a képlátás három elkülönülő fiziológiai fázisára különösen figyelnetek kell. Legalábbis Akahitónak így tanította öreg és gonosz mestere.

Mindenki életében vannak olyan kínos képek és jelenetsorok, tanította, amelyeket legszívesebben kitörölne az emlékezetéből. Elfelejtetheti, átrendezheti, megszelídítheti, meghamisíthatja, hogy valamiként elviselje a saját tudatát vele, de hiába. Hiába. Felesleges a fáradozása. Ha el akarja felejteni, erősebben fog emlékezni rá. Ezen túl nem csak a képet, hanem a törlés vagy a felejtés szándékát, az átrendezés processzusát is őrizni fogja az emlékezete. Az észrevétel szükségszerűen megelőzi a felismerést, s így az észrevétel pillanatában rögzített kép független marad a szándéktól, független a szokásrendtől, az erkölcsi vagy esztétikai minősítéstől, független a világképtől, a vallástól és az ideológiáktól, független az undortól vagy a csodálattól, egyszóval az értékelés egész bonyolult kollektív

aktusától. Weege és Capa az expozícióval láthatóan megelőzik a lehetséges emócióikat, az esztétika senkiföldjére lépnek vele, Cartier-Bresson, Kertész és Brassai viszont lehorgonyozzák a festészeti hagyományban. Akahito mestere, ez a gonosz kis vénember ezért sulykolta beléjük, hogy ne a felismerés után, ne a felismerés előtt, főleg ne a felismerés helyett nyomogassák a gépükön azt a kurva gombot. Ennek így semmi értelme. Hagyják a hülye amatőrökre az ilyesmit. A komponálás se legyen más, mint elnyújtott, végsőkéig kiélvezett észrevétel. Gondos szeretkezés. Az expozíció legyen felismerés. Ejakuláció. Az észrevétel értékelése és a tudomásulvétel aztán az erkölcsi vagy esztétikai preformáció hatása alatt áll. Ami a kettő között, azaz az észlelés után és a tudomásulvétel előtt, a felismeréstől kimerevítve áll a tudatban, az pedig maga a tiszta szemlélet, illetve a tiszta szemlélet képe. Sem ész, sem érzelem nem érintette még. Nem is fogja. Csak akkor érintheti, ha előbb megkeressük helyét és funkcióját az egyéni és a kollektív tudatban, s mindkettőbe rendesen bekötjük. A szerencsés kezű fotográfus, s ilyen bizony mindig kevés akad, a kép neurofiziológiai rögződésének pillanatában exponál, amivel mások számára is megközelíthetővé teszi a felismerését. A tiszta szemlélet képei, a személy szándékától függetlenül maradandók. Ami még akkor is így jó a személynek, ha ő ezt nem tudja. Vagy alkalom adtán nem tartja jónak. Vagy nem érti. Ebből az egészből, amit én itt elmondok, mondjuk egy szót sem ért vagy minden egyes szó ingerlékenység teszi. A tudatnak van cenzúrahivatala, hatósági és főhatósági utasításokat teljesít, az utasítások rendje és szigora regionálisan és időben változik, az érzékszervi észlelés első optikai vázlata azonban utólag sem cenzúrázható. Sehol. Semmikor. Sem az iszlám, sem a kínai hatóságok cenzúrája nem éri el. Hitler sem érte el. Sztálin sem érte el. Nem csonkítható, nem írható át. Ez olyan, mint a nagy könyvtárakban a támpéldány, nem adják ki. Erdőben a tanúfa, soha ki nem vágják. Csupán tűz vagy villámcsapás semmisítheti meg; agylágyulás vagy agyérgörcs. A szem optikai készségei és az agytörzs erősebben működnek, mint az érzelem és az értelem konvenciói. Minden értelemben korábbiak, évmilliókkal korábbiak.

A nagy fénytől önkéntelenül visszariad a tekintet, nem tud felfedezni benne értékelhető részletet. Ez botrányos. Felkelti a kíváncsiságot, felébreszti a kutató hajlamot, ám a kíváncsiság és a kutató hajlam nem a szemlélet, hanem a feldolgozó intellektus és az emóciók hatáskörébe tartozik. Az árnyékkal ellentétesen jár el a tekintet, igyekszik belé hatolni, maga a tekintet lesz kíváncsi rá, hogy a sötétben vagy a félhomályban vajon milyen további részletre lel, holott az ismeretlen tér az intellektust páni félelemmel tölti el, óvatosságra, türelemre inti. Mintha a tiszta szemlélet képei ellentétesen lennének bekötve az értelembe és az értelembe, mint minden más. Azt akarjuk megismerni, amit nem lehet, mert nem megismerhető, s mindentől félünk, ami nem ismerős, de megismerhető.

A tudat logikátlan keresztkötése megnehezíti, néha lehetetlenné teszi a tiszta szemlélet képeinek tudomásulvételét. Mintha a tiszta szemlélet képeinek nem lenne preformált helyük a tudatban. Illetve nem ott lennének elraktározhatók, ahol elvileg a helyük lenne. Semmi más nincs így keresztbe kötve, s bizonyosan nem véletlenül.

Az élőlények látószervei fényfogó sejtekből, e sejtek protoplazmáját gazdagon átszövő és szabadon végződő idegfonalacsokból, úgynevezett neurofibrillumokból fejlődtek ki, így tanította Akahito gonosz mestere a köré gyűlt tanítványoknak. Egyszerre mindig tizenhét tanítvány gyűlt köré. Nem több, nem kevesebb. A legegyszerűbb látószerv egyetlen sejtből áll, magyarázta. De például a magasabb rendű laposférgek látószerve több fényfogó sejt egyesüléséből, amit barna színű pigment réteg különít el más sejtektől. Míg az evolúció harmadik szakaszában, a gerincesek szemének ideghártyájában, a fényfogó sejtek csapokra és pálcikák nyálbájjaira differenciálódtak. A gerincesek fényfogó sejtjei, akárha Platón barlanghasolatának logikáját követnék, legérzékenyebb felületükkel fordítanak hátat a külvilágnak. Akahito gonosz mestere, aki álló nap egykedvű ábrázattal ült a tatamiján, mikor idáig jutott a magyarázatában, mindig váratlanul indulatba jött, kiáltozott. Kurafinak, ökörnek, büdös bogárnak, herének, szörnnyetegnek, tökfeknek nevezte a tanítványait, zabálnak, párosodnak, ürítenek, ölnek, bálványok előtt hajlongnak, pénzt, csak pénzt akarnak, csalnak, lopnak, hamisítanak, de a teremtésből semmit nem értenek. A fény előbb az érzéketlenebb felületeken halad át, mintegy figyelmezteti, készenlétbe helyezi az észlelési apparátust, hogy aztán gyöngédebben érjen az érzékenyebb neurofibrilláris végződésekhez. Micsoda finomságra vall. Szókratész ezt úgy fejezi ki, hogy az ember előbb a dolgok árnyékát észleli, aztán a dolgot. Platón is árnyéka Szókratésznek, ezt ne feledjétek, tökfetek. Nem feltétlenül Szókratésztől vette a tudását, hanem valakiktől, akik Szókratész minden lépését követték, vagy olyanoktól, akik olyanokat hallgattak, akik együtt heverték vele az árnyékos kertekben és hallották őt. Másodkézből, harmadkézből jön a tudás, ez nem Platón szégyene, hiszen a tudásnak mindig van leszármazása. Ahogy Akahito egész életében szintén gonosz mestere árnyékában élt. Akahito azonban tébolyult fukarság hírében állt, mert senkinek nem adta tovább a tudását. Nem önzésből nem adta, hanem a tudásból leszármazó gonoszság folytonosságát remélte így megszakítani. De még a teremtés csodájáról, egyetemes rendjéről sem kell beszélünk, ha ilyen világokat áthidaló egyezéseket és párhuzamosságokat említünk Akahito gonosz mestere és Szókratész között. Jóval realisztikusabb azt mondani, hogy Szókratész a látás fejlődéstörténetének, a szem anatómiájának ismerete nélkül érzekelte, Platón közvetítésével meg is nevezte a képlátás kialakulásának historikus rendjét, szintjeit, tárgyait, kötéseit és keresztkötéseit. Amit valószínűleg csupán azért tehetett meg, mert az emberi szem természeti tárgyként őrzi a maga keletkezéstörténetét, s így a képlátás őstörténetének három élettani fäzi-

sáról, akár akarja, akár nem akarja, tudomása van az embernek. Alkalom adtán be is tud számolni erről a tudásról.

Fényfogó sejtjeivel, illetve fényérzékeny sejtcsoportjaival a fényviszonyok érzékelésének legősibb állapotát őrzi, midőn egyedként, miként minden más önmaga testi létezésébe zárt élőlény, árnyjáték és fényjáték formájában észleli a külvilágot, és Szókratésszel vagy Akahito gonosz mesterével szólva, nem gondolhatja, hogy ezen a fényekből és árnyakból szövődő látványon kívül lenne más valóság. A külvilágból ezt az egyetlen látványt ismeri, amit szükségszerűen nem tud elválasztani a belvilágtól. Magasabban fejlett lényként még azt is észleli, hogy ebben az egyetlen dimenzióban nincs reflexió, hiszen a reflexióhoz legalább kétdimenziós világra lenne szükség.

S így aztán visszamenőleg jól érti a fényfelfogás szervi elkülönülésének nagy élettani szenzációját. Ennek az újabb evolúciós fázisnak a mechanizmusát ugyanis szintén őrzi észlelési apparátusában, mikor is a látószerv a megvilágítás mennyiségi különbségeit, a világosság vagy a sötétség mértékét és fokozatait immár speciálisan érzékeli. A világosság és a sötétség mennyiségének folyamatos változása az élőlényt, s így az embert is, a saját lehetséges mozgásirányairól, illetve más élőlények mozgásának várható irányáról és sebességéről, azaz két, négy, hat, akár sok dolog egyidejűleg változó viszonylatáról tudósítja. A látásnak ezt az újabb keletű, második, immár absztrakcióra kész és relációk rendszerét mutató grádcisát, Szókratész a kötelékektől való megszabadítottság fázisaként írja le. Ettől kezdve az élőlény immár nem csak azt az árnyjátékot látja, amit a háta mögött égő tűz és a tűz előtt mozgó lények és tárgyak a barlang falára vetítenek, hanem az istenek megengedik neki, hogy kíváncsiságától vezetve megforduljon, térbe nézzen, térbe helyezze a látványt, s ne csak az árnyéket lássa, hanem magába a fényforrásba pillantson bele, amitől persze mélységesnél mélyebb zavarba jön.

Zavara végül is a képkalkoló szem kialakulásának harmadik fázisával épül egybe az emberben. A szemlencse megjelenése a harmadik nagy ugrás a fajfejlődésben. Arra teszi alkalmassá az élőlény észlelési mechanizmusát, hogy az egyirányú fénysugarakat fordított állású, kicsinyített képként, a szemfenéken, a más irányú fénysugarak káoszától megkímélt fényfogó sejtekre vetítse. Iránya szerint szelektált fényből alakul a képe. Fordított állású optikai vázlatot lát három dimenzióban. Látásának tartósan ez lesz a specialitása. Amiről Szókratész a maga édesen naiv antik nyelvén azt mondja, hogy az embernek mindezt először is meg kell szoknia. S addig még zavarában inkább az árnyképeket nézegeti, a víz tükröződéseit nézegeti, abban meg először megpillantott önmagát. Magyarán, inkább kétdimenziós képeket nézeget, még jó sokáig őrzi majd Ovidiustól is, Freudtól is ismerős nárcizmusát. Egy csomó dolgot idővel inkább feltalál, faliképeket, kárpitot, fotókat, filmeket, képernyőt nézeget, csakhogy szemének ne kelljen

folymatosan három dimenzióban látnia. Ezek a kétdimenziós képek számára nem olyan fájdalmasak és drámaiak, mint a fény és a perspektíva térbeli valósága és időbeli változékonysága.

10 A szervi működés mechanikáját és a működés különböző evolúciós szintjeit még akkor is szinkronban észleli az ember, ha tudományos nyelven szólva nem tud is számot adni róla, azaz nem tud hangosan gondolkodni az észleléséről, miközben észlel, illetve egyéni tapasztalataira nincsenek kísérleti helyzetekben kialakított és ellenőrzött, azaz tudományos reflexiói. Mégis minden észlelet beíródik a tudatába, ez ellen nincsen apelláta. Érzelmileg és értelmileg feldolgozott tudás lesz belőle. Az olykor felismert, olykor félreismert vagy félreértett viszonylatok észlelése adja ki a képfelfogás egyéni, egyedi történetét. Amit szintén azonnal rögzít, elkülönített helyre tesz el az elme. Egy olyan történetet rögzít, amelyből az értelem és az érzelem nem egyenlő arányban részesült. Minden élőlény mindig jóval többet észlel, mint amennyi tudatosul ebből; illetve észlel, de észlelésének nem minden eleme lesz reflektálható. A képi felfogás egyéni útját, történetét, tájékozódási pontjait, a tárgyak képi nyomaival, tömegükről és formáikról kialakított képzeivel együtt rögzíti. Az eredményt mindkét agyféltekén értékeli, de keresztkötésben értékeli. Amikor Akahito gonosz mestere itt tartott a magyarázatában, gyakran elhallgatott, csak ült a tatamiján, körötte tanítványai a harminchat tatamis teremben, s ilyenkor akár óráig kellett hallgatniuk gonosz mesterük csöndjét.

A gyerekeket olykor épp az ellentétes értékrendre kell megtanítanunk, mint ahová szemük optikai adottságai, és az értelmük elvezetné őket, magyarázta máskor Akahito gonosz mestere nagy csendesén. Szabad szemmel ne nézzenek a napba, mondjuk nekik. Ne nézzenek erős lámpafénybe. Dacolnak a tiltással, dacolnak a fájdalommal, belenéznek. Ijesztgetjük őket, hogy megvakultok kis nyomorultak, ami egyáltalán nem alaptalan figyelmeztetés. Van nekem egy fiatal barátom, a legjobb barátom fia, mesélte tanítványainak Akahito gonosz mestere, de se a barátja, se a fiú nevét nem árulta el. Ezt a fiút már kicsi gyerekként sem lehetett lebeszélni arról, hogy erős fénybe nézzen. Zabolátlan fiúcska volt, mániákus, megtette. Végrehajtotta tekintetének parancsát önmagán. Gyerekként én is belenéztem, én is, nekem is fáj, mesélte volna Akahito lelkesen, ha lett volna kinek bármit elmesélnie. Barátja, tanítványa. Kísérleteimnek nem a szülői figyelmeztetés, hanem a fájdalom tapasztalata vetett véget. Akahitónak nem volt kinek, nem volt miért beszélnie. Hetente egyszer, merő emberszeretetből jött hozzá egy fiatalember, hogy a bevásárlásaira elkísérje. Gyakran meg sem várta, zsenge érzelmeit annyira igénybe vették viharos szerelmi játékei, olykor hanyatt-homlok elrohant, otthagya Akahitót a sok csomagjával az emberektől és eszközöktől zúgó utcán. Napszemüveget adott a barátomnak, helyesebben a barátom renitens kisfiának, így folytatta Akahito gonosz mestere a történetet, meg kormos üveget. A napszemüveget levette, a kormos üveg is csak rövid ideig érdekelte.

Ilyenkor az ember gyermeke a jelenség forrását akarja, nem a jelenséget; nem a fény szóródását és sugározását, nem a káprázatot, a fény eredetét akarja, nem a látszatot, amit a fényforrás léte kelt, nem a fény homlokzatát, ami nem más, mint a reflexiók rendezetlen halmaza, hanem a fényforrás valóságát, s mindazt, ami még mögötte van, a fény esszenciáját, egzisztenciáját, filozófiáját, 11 teológiáját, s így tovább. E valaminek a nevét. Isten nevének realitását. Egy olyan realitást, amit a korai gnosztikusok szerint a megtévesztés szándékával maga a név fed el. Ennek a szófogadatlan, gonosz gyerekek, már az édesapja is festőművész volt, az én édes egyetlen halott barátom, énem jobbik fele, aki egy életen át szintén a tónuskülönbségek és a perspektívák, a fényforrások és a vetett árnyak mineműségével foglalkozott, a zabolátlan gyerekekből pedig bizonyára szintűgy nem véletlenül lett operatőr. Sorsa vitte. De már fiatalon oly erős szemüveget kellett viselnie, amely épp csak megengedte, hogy egy gonosz öreg operatőr a tanítványának fogadja. Képzett ifjú operatőrként is határhelyzetekbe keveredett ezzel a zabolátlansággal, fényekbe fényképezett, lámpafénybe, napba, holdba. Szenvedélyesen csinálta, azt csinálta, amit szabály szerint nem lett volna szabad csinálnia.

Este inkább baszni menjetek, holdat ne fényképezetek, kiáltotta váratlanul erős hangon Akahito gonosz mestere a harminchat tatamis teremben, amelynek mennyezetét óriás faragott fatörzsek valóságos rengetege emelte a magasba. Majd úgy folytatta, hogy fiatal barátját nem nagyon érdekelte színész, cselekmény, baszás, világítási konvenció, holdat fényképezett, belefényképezett a napba. Bólogatott hozzá, hogy érdekesek voltak a munkái, igen érdekesek, szokatlanok, szinte kizárólag fénytörésekkel, fényudvarokkal, fénylő testek pályájával, szóródással, visszaverődéssel, szolarizációval foglalkozott. Azokkal a végletes fényképezési helyzetekkel, mikor a fény az erejével sötétséget támaszt, vagy ragyogásával minden tárgyi körvonalat felold, s e két durva fotografiai tagadás között sehol nem lel egy finom, tájékozódásra alkalmas, a szemnek enyhületet kínáló átmenetre. Polarizált fénynek nevezzük, sarkított fény a másik neve, a költészetben ez a káprázat. Ezt a gonosz és ostoba fiatalembert bizonyos idő után a szeme súlyosbodó állapota vitte át a végzetes határon. Amikor a kereső optikája és a szemüveg egyre erősebb dioptriája már nem volt egymással egyeztethető, akkor szép hivatását szégyenszemre fel kellett adnia. Még követhette volna a vak szlovén fényképész, Evgen Bavčar példáját, de nem követte, hiszen ő látóként lett vak, s így hiábavaló mimézis lett volna a vak látását reprodukálni. A vak látása, amennyire Bavčar képei alapján érzékelhetővé válik, a tapintást, azaz a taktilis érzékelést hozza össze a foltlátás minimumával. Pórujár, aki nem a gyengéden szórt fény, a csúcsfény, az élfény és a derítő fény összefüggésével foglalkozik, hanem magukkal e dolgokkal, a fény eredetével, a fény forrásával, a fény valóságával. Hát így vigyázatok, kis szarosok, a szemetek világára.

Mint ahogy az ellenkezőjére is fel kell szólítanunk a gyerekeket. Az árnyaktól és a sötétségtől ne riadozzanak. Mert bizony riadoznak, helyesebben nem ők riadoznak, hanem az intellektusuk rémül el. A látó és a gondolkodó gyakran keresztbe van kötve az emberben. Csak lépjenek be a vaksötét szobákba, csak menjenek végig a vaksötét folyosókon. A sötétségben is tájékozódniuk kell. Így tudják meg, hogy a sötétségben van mitől tartani. Az árnyak természetét meg kell ismerniük. Ahogy a fényt mindenek felett tisztelniük, akár rettegniük, szemhéjukat védelmezően leengedniük, ne lássák. Ne lássanak. Mindennél jobban fognak emlékezni rá. Az optikai észlelés helyességét a legélesebben világló ponton tilos ellenőrizniük. Ezen a helyen tiltott továbbmenniük, mert akkor megvakulnak. Életenergiáik a fekete lyukban tűnnek el. Mindent magába nyel és elemészt az őstűz. Mégis minden egyes részletet ismerjenek, sötétség ne szabjon határt az észlelésnek. Ha tisztán látó emberek akarnak maradni, ahogy mindannyian megszülettek, akkor meg kell tudni különböztetniük a feketét a feketétől. Ahol nincs, ott azonban ne keressenek. Ez lesz a credo. Isten hűlt helye a képalkotás univerzumában örökkön örökké maradjon fehér. Hiány, semmi, emberi tekintettel tovább nem értelmezhető üresség. A semmivel nyilvánvalón másként kell bánniuk, mint a valamikkel. Testi és lelki épségük érdekében a legnagyobb fényességben, káprázatok közepette tilos az értelmükkel tovább kutakodniuk.

Az életre szóló, kultikus felszólítás, ami egyben az érzékszervi észlelés élettani határait is kijelöli (amivel utoljára szintén a korakeresztény gnosztikusok foglalkoztak értelmesen), attól tiltja el a gondjainkra bízott gyerekeket, amihez a gyermeki értelem közel akar férkőzni. Ahol viszont az értelmük önkéntelenül megriad, az optikai észlelés másik határpontján, a sötétség peremén, ott dacolniuk kell a veszéllyel, felfedezőútra kell indulniuk. A sötétség birodalmának határát nem kell akceptálniuk. Akahito gonosz mestere e szavakon aztán megint órákig úgy rágódott, mintha először hallaná önmagától. Azon morfondírozott, vajon a konvencionális gondolkodás, amire az emberek inkább hajlanak, mint a veszélyes experimentumokra, milyen kapcsolatban áll ezzel az életre szóló tiltással és felszólítással.

Ha nem ezeket az ellentétesen bekötött szociális és civilizációs nyomokat, nem a szimbolikus és rituális tiltásokat és felszólításokat, hanem a tiszta szemlélet optikai nyomait követjük a tudatunkban, tanította Akahito gonosz mestere, akkor az is rögtön világossá válik, hogy a fény és az árnyék között vannak ugyan tónusbeli eltérések, mégsem tudunk olyan tónust megjeleníteni, amely a fényt az árnyéktól elválasztaná. A tónusok birodalma bizony határtalan. Átmenetek vannak, csak átmenet van, nincs határ, ordította Akahito gonosz mestere. Az átmenetek száma minden bizonnyal végtelen. A szürke fokozatait a fototechnika skálákon ábrázolja. A fény határtalan birodalmában a skála ugyan önkényesen határt szab, lépcsőt épít, mintha ugyan lenne lépcső, lenne fokozat, hasonlatként

azonban elfogadható. A szürke tartományai e rituális hasonlatban az elvileg fehér-től az elvileg feketéig vezetnek. Minderről pedig nem a fotográfia, hanem a festészet rigorózus és aszkétikus idősebb fivére, a grafika tudósított minket először. Ha meg akarjátok érteni a fotográfiát, honnan jött, milyen családból származik, a látásnak milyen magasabb iskolájába járt, magyarázta Akahito ősöreg és gyalázatosan gonosz mestere, akkor először is a grafikai művészet és a fotográfia szürkéjének különbözőségét kell a gyenge elmétekbe beleírnotok.

S ha idáig ért a magyarázatában, akkor Akahito gonosz mestere valószínűleg tombolt, amiért a szürkét a közfelfogás unalmas színnek találja. Imbecillisek, a vak többet lát nálatok, idióták, javíthatatlanok. A szürke nem szín. Hiszen a szürke még azokat a színeket is magában foglalja, ordította, amelyeket nem ismerünk, vagy nem színként ismerünk fel. Ha valaki egy gazdag szürke skálát szemlél, akkor világos lesz előtte, hogy sötétség és világosság között nem csak nincs választóvonal, hanem fehér sem létezik, fekete sem létezik. Ezek kisegítő fogalmak. A kép legvilágosabb pontja, amelyet a konvenció szerint fehérnek kéne mondani, egy olyan teret fed el, ahová szemünk optikájával nincs bejárás, holott éppen úgy további részletek nyílnak ott, mint a kép legsötétebb pontján, ahol érzékeljük ugyan a tér mélyebbre nyíló, úgymond puha terjedelmét, de szemünk adottságai mégis korlátot szabnak a kutatásnak. Ugyanott, ahol mi nem látunk, egy macska vagy egy denevér minden további nélkül tájékozódni tud. Ezt viszont tudjuk, sőt a közös tulajdonságok alapján a macska vagy a denevér szemének optikáját is képesek vagyunk rekonstruálni, azaz szemének működési elvét megérteni, amitől viszont még nem látunk úgy, ahogy a macska vagy a denevér, habár ugyanabban az egyetlen világban élünk és működünk. Radarral, infravörös sugarak érzékelésére alkalmas készülékekkel tágítjuk az érzéki felfogás fizikailag szabott határait.

Legfeljebb társadalmi konvencióként elfogadható, hogy a fény és az árnyék, a hegy árnyas és a hegy napos oldala ellentétei lennének egymásnak, s mondjuk a jin és a jang, a sötét és a világos egymásba hajló kapcsolatként, az egymással szembenálló, egymást kiegészítő kozmikus erők világábrájaként lennének ábrázolhatók. Nem, a világ nem sarkított, nem a világ a kétpólusú, hanem az észlelés határai szabják ki így a világfelfogást. Még az a minimum sem állítható, hogy egy képen minden fényhez tartozna árnyék, hiszen egy képnek van perspektívája, ám nem minden perspektívából látható minden fényben álló test valamennyi árnyéka. S ezért aztán soha ne felejtsetek, tanította Akahito vénségesnél vénebb és gonosznál gonoszabb mestere, és még az újját is felemelte hozzá, hogy a képnek nincs olyan részlete vagy motívuma, amely ne vezetne ki a képből. A kép legsötétebb és legvilágosabb foltjai a szó metafizikai értelmében vezetnek ki a képből, a képen árnyat vető tárgyak pedig a szó fizikai értelmében

vezetnek ki a képből. Ami azt jelenti, hogy a kép soha nem azt ábrázolja, amit a képhatáron belül bemutat. Meglehet, hogy a világegyetemben ez nem így van, s létezik olyan stabil pont, ahonnan minden további aspektus és dimenzió rövidülés nélkül átlátható, ez lenne az abszolút kép, mi azonban csak számtalan egyetlen képet ismerünk. Egyetlen képen pedig a fényforrások minemősége és elhelyezkedése jobbra épp úgy rejtve van, mint ahogy a megvilágított tárgyak és tömegek árnyai szintén túlnyúlnak a képhatárokon. Egy életen át olyan képeket szemlélünk, amelyek nemhogy egy nagyobb térből vannak kiszakítva, hanem minden bizonnyal egy ismeretlen számú dimenzióval rendelkező tér egyetlen síkjából vannak kiszakítva. A festészet, a grafika és a fotográfia, épp úgy kétdimenziós képet alkot egy sokdimenziós világról, miként a tiszta szemlélet. Egymás analogonjai.

E megtéveszthetetlen és megvesztegethetetlen képekre, a tiszta szemlélet kétdimenziós képeire épül az emberiség kollektív emlékezete. Amivel megkerüli a kollektív hiedelmek és az egyéni vélekedések minden másféle halmazát, a regionálisan és historikusan változó konvencionális képszemléletet és a képek mindenféle elegyes kultuszát. Nem így az álomkép, amely mások számára hozzáférhetetlen, ám a legszemélyesebb tudatban ismét megnyitja a harmadik dimenziót. Nem a realitásnak nyitja meg, hanem a fantáziának és az illúzióknak nyitja meg, amely megintcsak kívül reked a társadalmilag megszervezett konvencionális képlátás szabályain és egyeduralmán. Így aztán az sem csoda, mesélte Akahito gonosz mestere nagy nevetve, hogy a híres nagy európai egyetemeken miként élcelődnek egymással a matematika szakos hallgatók. Ő csak tudja, hiszen ő nemcsak szorgalmasan a filozófiai fakultások mellé járt az európai nagyvárosokban, hanem a matematikai fakultások mellett is jó sok volt a kocsmá. Azt mondták ott a diákok, hogy sajna, én csak négy dimenzióig látok el, s szerényen széttárták hozzá a karjukat. Ezen a nyilvánvaló pökhendiségen aztán Akahito gonosz mesterének tanítványai szintén harsányan nevettek.

Akahito még ifjú fotósként, egy önarcképen próbált e szerzetesi szerénységre szorító jelenségnek utána menni. Gonosz mesterétől hallott ugyan Henri Poincaréről, a matematikusról, meg a többiekéről, Einsteinről, Heisenbergről, akik a világ dimenzióival a megismerhetőség szempontjából is foglalkoztak, de nem nagyon értette. Igazság szerint ő is úgy volt vele, mint a tudással Szókratész. Azt értette meg belőle, amit már tudott. Hisz soha addig nem gondolt volna rá, hogy a világnak ne három dimenziója lenne. Ám akkor hirtelen, végre valahára felfogta a világ realitását, mint látszatot. Aha, mondta magának, hiszen tudva tudtam, hogy a három dimenzió a valóságnak csupán a látszata, most azonban már értem. Hiszen éreztem is, mert azt is felfogta, hogy egyazon kíváncsiságtól vezetve, mennyi minden mögé szeretett volna mindig is benézni. Meglehet, nem tudjuk, hogy a háromdimenziós világ hány dimenziós világból van látványként kiszakítva, de azt azért tudjuk, hogy valaminek a látszatában élünk, mégha egy életen át

nem is tudunk e látszat mögé bepillantani, mert nincs mivel. Se szervünk hozzá, se műszerünk.

Képe történetéhez tartozik, hogy Akahitónak azon a napon, amikor elkészítette képét, kora hajnalban kellett kelnie, repülővel egy vidéki városba mennie. Háttal a kiszáradt tónak már nem emlékezett rá, hogy mi a csuda 15 történt abban a távolabbi városban, de a képes hetilapnak, ahol akkoriban dolgozott, fontos volt, hogy az eseményen jelen legyen egy riportere. Valamit ünnepélyesen átadtak, lelepleztek, felavattak, de oly mindegy már, hogy mit. Egy ilyen obskúrus eseményen senkit nem érdekel, hogy a fények miként érintik meg a tárgyakat a melegükkel, s tömegük miként növeszt hűvös árnyékokat. Nem arról van szó, hogy valaki ne látná, hogy éppen mit tesz a fény, hiszen mindenki látja, de az emberek inkább a tárgyakkal vannak elfoglalva, s nem azzal a micsodával, amitől látják e tárgyakat, s főleg nem azzal a kölcsönösségi viszonyban működő összefüggéssel, ami a fény, az érzékelés és a fényben és árnyékban kirajzolódó tárgyak között működik. Fő, hogy megvegyék, eladják, legyen valamilyen kis hasznuk belőle. Amikor például az édes kis családjukat fényképezik, fontos, hogy a kép szélén még rajta legyen a tolokocsijában a szegény öreg nagynénike. Istenem, nehogy lemaradjon, még megorrol. A fényképésznek azonban, s ekkor Akahito gonosz mestere ismét figyelmeztetően felemelte ujját, nem csak az a fontos, hogy mi mindent érint meg a fény és miként teszi, ordította, hanem talán még ennél is fontosabb, hogy mi minden van még a világon, ami nem fért rá a képre, habár ugyanabban a fényben áll. Valamit azért a mindenségről is tudnia kell a fényképésznek, ordította, és kárörvendőn hahotázott hozzá, amiben a tanítványok egyáltalán nem követték. Nem értették, mire a nagy vigalom.

Kissé hűvös, őszi hajnal volt, Akahito városa felett aznap szép derült az ég. Később odafenn erősen befelhősödött, valósággal belénk rohantak a nedvességtől telített fellegek vagy mi rohantunk beléjük. Így mesélte volna Akahito, de nem csak a személyes emlékeit, hanem a szakmai emlékeit sem mondta el senkinek. Ugyan kinek, ugyan minek mondta volna el. A fellegektől úgy rázkódott a kis gép, miként szeker a göröngyös úton, keményen, kiszámíthatatlanul. A szórt fény meg olyan erős a felhők között, hogy az ember a szó szoros értelmében elvakul. Ennyi szóródást a szem lencséje sem tud egy irányba gyűjteni. A kis kerek ablakon többé nem lehetett kinézni, látni sem. Itt a pózna vége. A fénytörés mennysorzágaiba, a szórt fény hetedik paradicsomába kerültünk, mondta volna Akahito, de most én magam mondom helyette. Páracseppeken lángoltak köröttünk a reflexek milliárdjai. Amikor mintegy negyvennégy percnyi repülés után végül kibontakoztunk a felhők közül, akkor látni lehetett, hogy nem a távolabbi városba érkeztünk meg, nem Szegedre, hanem visszatértünk Budapestre. Valamennyi földi várakozás következett, majd utasaival a kis

gép ismét felemelkedett, nekivágott a felhőtlen égnek, de valahol Kecskemét körül megint turbulenciák közé került, megintcsak a szórt fény reflexektől lángoló mennyorszázában zuhant és emelkedett. A távolabbi város, azaz Szeged repülőtere most sem fogadta. Vagy huszonkét perc göröngyös repülés után

16 megint visszaértünk Budapestre. Ekkor már alig maradt remény, hogy az eseménynek akár csak a végét is elkapom. Ám harmadszor is elrepültünk. Szeged felett még mindig vastagon és konokon ült a köd, amikor egy alig belátható, göröngyös mezőn landoltunk. Minderről csak azért számolok be, mondta volna Akahito hangosan, ha lett volna tanítványa, akinek elbeszélheti, de nem volt, hogy világos legyen, a több részletre bontott, több órás utazástól elvakultam és elsüketültem. Így érkeztem meg egy igen szép folyó partján egy nagy ronda szállodába. Az esemény lezajlott nélkülem, s így ezekkel a vacak dolgokkal semmi dolgom nem volt másnapig. Akahito egész hosszú életében visolygott a dolgoktól. A fény a bőrön érdekelte, a szemgolyó domborulatán, a női mell esésén, a pihés tarkón, a sima fenékhajlaton. Illetve bámulta az embereket, hogy milyen bravúrosan kiismerik magukat a sok felhalmozott kacatjuk között, s hogy még mi minden kell nekik. Olyan világban szeretett volna élni, ahol alig van tárgy, de ami van, az aztán ki van találva, rendesen van megformázva. A nagy tömegekben felhalmozott és jórészt értelmetlen használati tárgy értelmetlen rondsága Akahitót megkínozta. A nyárspolgári neobarokk minden túlzásával és ízléstelenségével berendezett szállodai szobában például állt egy öltözködő asztal, háromszárnyú, csiszolt tükörrel, hogy a gazdag emberek feleségei minden irányból láthassák benne a saját rútságukat és a mérhetetlenül ízléstelen ruháikat. A csiszolások függőleges csíkjain ismétlődő képrészletek olyan hatást keltenek, mintha a síkban elrendezett képen, ugyanannak a képnek két ismeretlen dimenziója nyílna meg. Ettől a fertelmes neobarokk is jelentőséget kapott. A vaku egyik lámpáját úgy helyeztem el egy fotel karfáján, hogy fényével derítsen, verje szét az erős árnyékokat, de egyben verje szembe és vakítsa el a tükröt. Élete végén Akahito a tiszta szemlélet képeivel emlékezett. Olyan kép nincs, amit ne őrizne. Ha nincs, akkor őrizi a kép helyét, a hely pedig nem fekete és nem fehér, hanem a kettő között, miként a hajnal előtti vagy alkonyat utáni tűnékeny pillanat; mikor még nincsenek színek vagy mikor már nincsenek. A színhiányos hajnal, a színhiányos alkonyat a fotográfiai szürke természeti analógja. A vállamra akasztottam a vaku tranzisztortáskáját, a másik lámpát pedig a magasba emelve úgy világítottam be a saját csiszolásokon megtöbbszörözött arcomomat, hogy erős súrlófény keletkezzen az arcomon. Mintha tükörbe lépve, a felvillanó fénytől elvakulva, a saját arcomat megnégszerezve, önmagamnak önmagammat négy különböző perspektívából, négy különböző fényviszonyban bemutatva, végre valahára sikerülne Platón barlangjából kilépnem és ezen a nyomorult árnyékvilágon túl a valóságot megpillantanom.

Nem sikerült, ám gonosz mesterének eszeveszett barátjához híven, Akahito azóta sem tárgyakkal, azóta sem dolgokkal, azóta sem témákkal, hanem fénnyel

foglalkozott. Valami olyasmivel, amit az ember őseredetként, a saját isteni részeként, vallási képzeteként érzékel. Akahitót nem a leképezhető tárgyi világ érdekelte, hanem a fény egyedi tónuskülönbségekben megnyilvánuló képírói képessége. Az egymás mellé kerülő szürke fokozatoknak az a tulajdonsága, hogy egy meghatározott relációban, azaz tudatosan kiválasztott feltételek között, tudatosan megválasztott képkivágásban és kompozícióban, megjelenítsen és mások számára követhetővé tegyen egy olyan szubtilis összefüggést, amit a fények, az árnyak és a tárgyak az egymáshoz fűződő relációikkal jelöltek ki. Nem a tárgy, nem a dolog, nem a téma, nem a dolgokról és témákról alkotott felfogás (a magam vagy a mások véleménye aztán végképp nem), hanem a mások felfogásának viszonylatában álló fényfelfogás. Akahito pontosan e szavakkal hallgatott több évtizedes szakmai tapasztalatairól. Kíváncsiság vezet. De nem a beszéd kíváncsisága, nem az írás kíváncsisága, nem személyes kíváncsiság, hanem a hallgatag, a reflektálás előtti időkből megőrzött fényérzékelésé. Amikor az emberek csak mondják, mondják a magukét, akkor én meghalok az unalomtól. Mintha a fajfejlődés nem ment volna végbe, fényérzékelő sejt vagyok. Arcukon inkább a fényt követem, nem a locsogásukat. A rajzot, a festészetet és a fotográfiát ugyanazon őskíváncsiság, a fényérzékelő sejt kíváncsisága vezette el a technikáihoz. Míg mások arcát, mimikáját, kezét, arcát, aktját, gesztikáját a fényfelfogás szempontjából meg nem ismerem, addig miként lehetne rálátásom a magaméra. Sehogy. Másokban kell látnom és tanulmányoznom önmagam. Relációt tanulmányozok, nem tárgyat. Ugyanez érvényes a tágasabb környezet gesztikájára, a hegyekre, a sziklákra, a madarakra, a csillagokra, a vízesisére. Szintén a fényforrások által, illetve a visszavert vagy az elnyelt fényük viszonylatában válnak érzékelhetővé.

Akahito nem látta értelmét, hogy minderről szépen sorban beszámoljon bárkinek. A világ láthatóan elégedett volt a képtelenebbnél képtelenebb fotográfiai teóriákkal, s Akahito nem érezte úgy, hogy vitatkoznia kéne bárkivel. Tudomásul vette, hogy elvileg ugyan mindenki rendelkezik a fényérzékelő sejt archaikus tudatával, de nem mindenki veszi tudomásul. Akahito viszont tudomásul vette, hogy az „ismerd meg önmagad” antik parancsát a 18. század közepétől a közgondolkodás az individualitás kötelező gyakorlataként értelmezi. Tudomásul vette, hogy tömegesen gyakorolt üzleti vállalkozásnak és turisztikai kalandnak tekintik az életet. Szabad idejükben lepkehálóval úzik énjüket. Tudomásul vette, hogy a világegyetem soknyelvű szótárából törölniük kellett az istenit, annak érdekében, hogy a tárgyak és a vélekedések, s főleg a pénzeik szabadon áramolhassanak. Tudomásul vette, hogy a törlési szándék elterelte ugyan a gondolkodásukat a realitástól, viszont szabadok, sem a szent egyetemessel, sem a mágikus ismeretlennel szemben nincsenek kötelezettségeik.

Legfeljebb tudatlanságuk rabszolgái a közel sem egyéni individuális felfogásban. Tudomásul vette, hogy körükben egy olyan együgyű művelet sor, mint a fotografiai ábrázolás, hatalompolitikai kérdésnek minősül. Tudomásul vette, hogy a mitikus szintén el kell az útból takarítani (az archaikus emlékezetéről nem 18 beszélve), hogy a tömegtársadalmak szervezési elveivel egyeztetett individuális fikció kerüljön ezek helyére is. Egy olyan fikció, amit soha senkinek nem sikerült sem megtalálnia, sem elkülönítenie, sem definiálnia. Nem is fog sikerülni, hiszen ilyen más személyektől függetlenül létező személyes nem létezik. Minden egyes személyes fikció helyén a korszakos és regionális konvenció tömeges unalma ásít vissza rájuk. S ahhoz, hogy a ne haljanak meg az unalomtól kábítószerekhez kell folyamodniuk. A legócskább emocionális közhelyeket ismerik fel vadul keresett önmaguként, s Akahito úgy sejtette, hogy ez a jövőben sem lesz másként.

Akahito a magyar költő számadását követve, nem ezt az utat választotta. Nem az örökké ismétlődő modernizációs igény spiráljára tekerte fel a gondolkodását, hanem azt mormolta, hogy én önmagamban nem létezem. Hiába fűrésztöm önmagamban, csak másban moshatom meg arcomat. Másokban válok láthatóvá, kis különbözőségeként válok érzékletessé. A csordaállatot is a foltjai által ismerjük fel. Erről már csak azért is érdemes lett volna Akahitónak valakivel beszélnie, mert a fotográfiát az individuális korszak reprezentatív technikájának, mi több, művészetének szokták volt tartani, s ennek bizony a digitális fotográfia megjelenésével immár leáldozott. Mielőtt az egész feledésbe merül, ő még sok mindent el tudott volna mondani az analóg fotográfiáról. Legalább utólag felérni ésszel, amiről korábban is alig valakinek volt tudomása. Engem azonban az általános fotografiai gyakorlattól eltérően már korábban sem az önmegismerés, nem az individualitásom, nem a sajátosban megnyilvánuló szemléletem, hanem a közösen megjelenő sajátos, a kollektív tudatszintek perspektívájában képzett egyéni érdekelt. A tömeges monotóniában megjelenő egyéni verzió. Így mondta volna, ha szólt volna. Nem az egyszeri, hanem az egyszeriben az ismétlődő, a visszatérő, amire a másik ember a sajátjaként azonnal ráismer. Hiszen ez a foltos állat a mi tehenünk. Az analóg fotográfia az emberi önismeretnek és világismeretnek ténylegesen egyik lehetséges fenoména volt, de önálló fenoménként csak e kétirányú relációban működött. Minden más üres fecsegés, technika, téveszme, mimézis, giccs, üzleti vállalkozás, opportunisták korhiedelem, manierizmus, reprodukció.

A digitális fényképezés eszközeinek és technikájának megjelenésével ténylegesen lezárult, valamennyi ostoba teóriájával együtt áttekinthetővé vált a fotográfia történetének klasszikus, úgynevezetten individualisztikus korszaka. Erről Akahito gonosz mestere ugyan nem tudhatott, hiszen ő már régen megtért ősei szelleméhez, Akahito sem tudhatott, mert ő meg annyira öreg volt, hogy kis kertjében alig vett tudomást a korszakos változásról, arról az örületes léptékű

mikroelektronikai ugrásról, a chipekéről és a pixelekről, amelyek alapjaiban alakították át a fototechnikát, hatástalanították a régit, s feltehetően új medret vágnak a fotóesztétikának is. Amíg ezek ketten maguk is fényképeztek, mégis úgy cselekedtek, mintha tudnák, hogy miből mi következik. Előre láttak.

Nem a tárgyra, nem a dolgokra, nem a gépeikre, nem az eseményekre, 19
nem a felszerelésükre, nem a kidolgozási technikáikra voltak kíváncsiak, hanem a tiszta szemlélet képeire, amit mindig is a fény írt meg helyettük vagy íratott épp velük. Akkor exponáltak, amikor az agytörzsükön a kép megjelent. Nem előtte, nem utána. A hívóból is akkor emelték ki a papírképet, abban a megszentelt pillanatban, amikor átláthatóvá vált a tónusok rendje, s ettől a felvétel meglepetése, felismerése elérte a fényérzékeny sejtcsoportokhoz kapcsolódó ideghártyájukat. Az előhívással más anyagi viszonyok, más feltételek között ismételték meg, mintegy konfirmálták az eredeti felismerésüket.

Nem véletlen, hogy laboratóriumnak nevezték a sötétkamrájukat. A sötétkamrák legsötétebbikében hívták a negatívot. Ezekben a kamrákban, amelynek falai matt feketével voltak lefestve, hogy ne legyen semmi csillogás, semmi reflex, a fekete még a fekete árnyát is nyelje el, s ahol a mély sötétben finoman kitapintva, úgynevezett karácsonyfákra kellett egyenként felcsíptetniük a síkfilmeket és kis csipeszek és súlyok segítségével úgynevezett hívókeretekre felfeszíteni a kibontott tekerescsfilmeket, egy vastag sötétzöld szűrő mögött azért világított egy fényecske. Miután minden keretet, minden állványt, minden csipeszt és minden súlyt kéz alá készített, eloltotta az ember a világítást, de legalább húsz percig kellett némán ülnie a hűvös sötétben, míg a szemében szétfoszlott a lámpafény sokféle káprázata, s igen furcsa módon látni kezdett. A negatív hívás olyan volt mint egy lelki gyakorlat, amelynek tárgya nem a világ fizikája. Nem annyira a szem látott e haloványtól haloványabb sötétzöld fénynél, hanem a teste, a bőre, a húsa érezte az egyes tárgyak közelségét, távolságát, hőfokát, állagát, s a sötétzöld derengés csupán az érzékszervi tudásban erősítette meg. Aki negatívot hívott, órákig nem jött ki innen. Hűvös volt, hiszen az öblítő tanokban folyamatosan folyt a víz, s a helyiségben állandó, alacsony hőfoknak kellett uralkodnia. Ha akár a laboráns testétől és lélegzetétől emelkedett kicsit a hívó hőfoka, akkor növekedtek a negatívra leselkedő veszélyek. Egyedül volt, ez egyemberes, szerzetesi munka volt. Egy óra múltán, másfél óra múltán már látott a sötétben. Ha óvatosan emelte ki a hívótankokból a filmeket, s itt aztán tényleg nem csöpöghetett és nem spriccelhetett semmi, akkor a sötétzöld fény elé emelve még ellenőrizhette is a hívás folyamatát. Nem foltos-e, nem szükséges-e a hívót egy kicsit megmozgatnia. S főleg, hogy eltalálja, éppen abban a pillanatban emelje ki. Ne előbb, ne később. Ha késett, akkor finom szürke lepedék lepte el a negatívot, egy idegen tónus, ami nem a képhez tartozott, amit később,

a nagyításnál még valamelyest korrigálhatott, de csak korrigálhatott. Akahitót nem ijesztette a szerzetesi egyedüllét, a tartós sötét sem rémisztette el, s ezért egy idő után a saját bőrén, a saját húsában és csontjaiban érezte már, hogy mi történik a hívó mélyén a tankban a vegyszerek és az emulzió között. Nem később, nem előbb emelte ki, hanem ahogy mestere Arisztotelész nyomán mondta is, a kellő pillanatban. Ez volt a korszak egyetlen nagy metafizikai öröksége. Mintha nem gondolnák, hogy örökké így lesz, s ezért minden gesztusukban és gondolatukban kíméletlenül alaposnak kell maradniuk. A hívóból nem előtte és nem utána emelni ki a képet vagy még előtte a negatívot, hanem akkor. Volt a világban egy ilyen előre kimért pillanat, egész életük arra irányult, hogy legyen róla tudásuk, helyesen mérjék be, úgymond ihletetten járjanak el vele. Holott ihletről és műzsákról nem akartak hallani, legfeljebb tapasztalatról. A másodperc megfelelő töredékét egyszerűen szólva nem volt szabad elmulasztani, de elsietni sem. Minden a reflektivitáson állt és bukott, s ettől lett a fotográfia a korszak művészetete. Ha valami nem a kellő időben, nem a kellő energiával történt meg, akkor megismételték. Ha nem lehetett megismételni, mert a művelet nem volt többé ismételhető, akkor eldobták, hogy máskor, később, másként ismét nekiálljanak.

A fényképezés olyan tárgyas gyűjtőfogalom volt a tudatukban, amely többféle, egymással kölcsönösségi viszonyban álló optikai, kémiai és esztétikai műveletsort foglalt magába. Az nem ment, hogy az egyik egyszerű műveletet figyelmesebben csinálom, a másikat meg figyelmetlenebbül. A műveleteknek volt ugyan hierarchiája, egyrészt ott volt a minden második héten megújuló fotótechnika, másrészt ott volt a képlátás több ezer éves története és az eljárások hagyománya, de nem lehetett azt mondani, hogy az egyik fontosabb lett volna a másiknál. Mikor melyik, mindig a helyzet döntötte el, a körülményeket pedig nem az önkény vagy valamilyen hatalmi konstelláció, hanem a fény ereje, helye, besési szöge, színe, hőmérséklete, reflexiói, fedettsége vagy nyíltsága, direktsége vagy szórtsága, semmi más. Észlelés és felismerés. Meg hogy a fény mindezen tulajdonságairól, az időről és az optikáról mit tanultál a gonosz mesteredtől, aki a tudásával életed utolsó pillanatáig ott áll majd a hátad mögött, s így tovább.

Ha csak az egyikből az egyiket, a felvételt, a kidolgozást, azaz a laboratóriumi munkák egyikét, avagy az utómunkálatok bármely kis részletét személyes okokból elvették, máris oda volt a kép. Valójában a reflexiók rendje, a reflektivitás volt oda, a szabályosságuk vagy a szabálytalanságuk. Akahito gonosz mestere ilyenkor azt kiáltozta, miközben mindenféle tárgyakkal csapkodott, hogy nem érteni kell, hanem tudni, és nem tudni, hanem látni, és nem látni, hanem érezni, és aki ezt sem érti, az menjen haza és basszon. Mert ilyen gonosz és közönséges volt Akahito agg mestere. Az egyes műveleteknek persze voltak specialistái, volt aki csak a sötétkamrában dolgozott, volt aki kizárólag felvételt készített, de az egésznek kellett mindig szem előtt tartani. Tudniuk, minek a

szempontjából specialistának lenniük. Mintha annyit mondott volna a mester, te fiam, olyan vagy mint a bógó állat, te a tiszta látás képeit nem tudod elkülöníteni a konvencionális látás képeitől, s ha ez így van, ilyen irdatlanul nagy barom vagy, akkor a szaporodáson kívül mást tényleg nem bízhatunk rád. Menj haza. Szaporodj. Ne is gyere vissza. Te nem tudsz megkülönböztetni egy 21 almát egy körtétől. Csak nekik ne mondja, csak őket ne küldje így haza, baszni, baszni ne, ettől tényleg rettegetek, fohászokdtak Akahito gonosz mestérének tanítványai.

Akahito már túl volt a nyolcvanon, de mégis mindig ugyanazzal a mozdulattal törölte le a hívó csöppjeit, ha kifröcsögött a tálból, vagy a vízfürdő és a fixír között az asztra csöppent, mikor a kellő pillanatban, de vigyázatlanul kiemelte, s akkor is, ha nem csöppent le. Pontosan úgy, ahogy a mestere egykor követelte. Ez a művelet helyesen rögzült a tudatában. A hívót nem ugyanazzal a ronggyal töröljük, amivel a fixírt, édes egy gyermekem. S azonnal bő vízzel úgy mosod ki még ezt a rongyot is, hogy ne fröcsögjön, de ha még nem fröcsög is, egy harmadik, készenlétben tartott száraz ruhával töröld le. Száraz ruhával töröld, te szerencsétlen, tudod, mi az a száraz. Ha napjában százszor nem fröcsög, akkor napjában százszor töröld szárazra a száraz ruhával. Naponta százszor nedvesen, napon-ta százszor szárazon. A szívnek is naponta negyvenezerszer kell ütnie, a szív sem spórolhatja el az egyiket vagy a másikat. Jól is néznél ki, ha elspórolná. Bármennyire rajongtak a tanítványok a baszásért, egyikük így tette, a másik úgy csinálta, s erről igen élénken eszmét cseréltek, habár érezték, hogy erről hiábavaló lenne beszélniük, a törölgetés és az eszközök tisztán tartása maradt számukra a legfontosabb. A hívó és a fixír lehetséges csöppjei. Ezt a törölgetési dolgot aztán valamennyien ugyan-úgy csinálták, nem lehetett benne akciózás, holmi eszkapád, nem volt vérmérséklet, meg egyéni variáció. Baszni mindenki jobban tud. Abban mindenki egyéni mester. Egy egész kicsinyke jót ki kell még csikarnia, s csak ő tudhatja, miként kell, adott alkalommal miként lehet, de a nagyító harmonikájának és a negatív tartó üvegének portalanítása tényleg meghaladja a közönséges testi és szellemi képességeket. Pedig a gonosz mesterüknek csak egyetlen mozdulat. Rettenetesen sokat kellett hozzá gyakorolniuk, hogy végül, olykor, évtizedek múltán nekik is kisikeredjen. Akahito gonosz mestere egyszer egy porszívó teli porzsákjának egész tartalmát öntötte bele a nagyító harmonikájába, s ezt kellett éppen szombat délután megtisztítani. Hogy egyszer és mindenkorra megtanulják. Pont szombaton délután, amikor táncolni akartak menni, hogy valakivel megismerkedhessenek és végre valahára valakivel kedvükre basszanak. Amikor már azt hitték, hogy tiszta a nagyító harmonikája, s a nagyító lámpájának melegében, a költő szavaival szólva porszem nem hibban többé, mert egyetlen egy porszem nem maradt, akkor Akahito gonosz mestere betett egy negatívot

Új Forrás 2010/9 – Nádas Péter: Világló részletek
Egy agy fényképező búcsúja az analóg fotográfától

a negatív tartó tisztának vélt két üvege közé, s felszólította őket, hogy rajta, csak nagyítsák, minden tanítvány kapjon belőle kópiát. A fából vagy fémből készült lámpaház melegében lebegésnek induló láthatatlan szöszök és porszemek eze-
regy nyoma, hogy ne díszelgett volna ott a nagyításon. Akkor meg ki kel-
22 lett retusálniuk, hogy legalább a pozitívon ne maradjon nyoma. Másnap
éjfélig görnyedtek fölötte, szó sem lehetett semmiféle táncról, de lega-
lább megtanultak papírképet retusálni, és azt is örökre megtanulták, hogy miért
kell a nagyító harmonikáját minden héten legalább egyszer kitisztítani, megta-
nulták, hogy a levegő hőmérséklete és a porszemek lebegése milyen kölcsönös-
ségi viszonyban áll, s miként kell a negatívról eltávolítani az utolsó megragadt
porszemet, milyen technikákkal, milyen anyagokkal.

A képlátás történetében minden egyes elvégzett munka nyoma fenn fog
maradni. A munkavégzés minden kínjával és örömeivel együtt ott van a képeken,
habár ma már a kutya nem emlékezik az egyes műveletekre, amivel valamit a
képen elértek vagy éppen elkerültek. Alig valamit lehetett elérni, ehhez azonban
iszonytatóan sok dolgot kellett elkerülni. Ezzel a végtelenül aszkétikus felisme-
réssel volt megszírozva a világ tengelye. Akahito vénségére leginkább ezeken a
műveleteken gondolkodott. Hogy mi mindent kellett elkerülniük. Hogy mi min-
dent meg nem tettek. Főleg olyan műveletek jutottak eszébe, amelyeket szakmai
pályafutása kezdetén begyakorolt, de csakhamar kimentek a divatból, gyorsan
feledésbe merültek. Ilyen volt például a képek gyengítése, barnítása, színezése.
Halvány orcákra némi pír kellett felvinniük vagy éppen ellenkezőleg, erekkel át-
szótt, gutaütésre hajlamos arcokat szépen kisápasztani. Iszonyú nehéz volt egy
arcot úgy lebarnítani, hogy minden egyes hajfürtre, a hajkorona szétálló szálacs-
káira jusson barnító, de a háttérre ne, a ruhára se fusson ki belőle. Vattával és
ecsettel végezték a műveletet. Miként csinálja meg az ember, ha a dekoltázst
mondjuk csipke fedi, és a csipkén bizony átüt a dáma tejszínű bőre. De meg kellett
találni a módját, mivel a barnítás az összes alapszabályával együtt mintegy elő-
feltétele volt a színezésnek. A lebarnított arcokra és kezekre mentünk rá a színező
festékekkel, mesélte volna Akahito bárkinek. Mindenről hallgatott. De például
egy fekete-fehér kópián csak úgy lehetett a kék szemű ember szemének kéket, a
zöld szeműnek zöldet adni színezéssel, ha az íriszt előzőleg nem barnítottuk le.
A megrendelő lapot már így küldték át a műteremből, a lefényképezett személy
szemének színe nagy betűkkel rajta állt. A szem fehérijét le kellett barnítani, ami-
nek nem csak esztétikai volt az indoka. Örök vita folyt, hogy vajon mit kell ten-
nünk a fekete szeműekkel. Néha ugyanis a fekete szemű megrendelők tiltakoztak,
hogy az ő szemük nem barna. Ha egy csipkén átütött a bőr, akkor a csipkének
fehérnek kellett maradnia, a bőrnek bármily halványan is, de barnának lennie.
Ha viszont egy fekete szemet nem barnítottál le, akkor a színes környezetben
bántón hatott a feketéje. Világos miért. Akahito gonosz mestere durván ordító-
zott velük, ha nem értették, hogy a fénynek nem csak mennyisége van, hanem

színe van. Ezen felül nincs olyan fény, mely a környezet színeit ne reflektálná a tárgyakon. A fekete a színeket a fény mennyiségével arányosan elnyeli ugyan, de földi körülmények között nem létezik olyan fekete, amely maradéktalanul képes lenne elnyelni a fényt, s ezért olyan fekete sincs, amely ne tartalmazna színes reflexeket. Ha a fekete szemű megrendelő a fizikai törvények ellen protestál, akkor ebben nem mi vagyunk a kompetensek, hanem az istenekhez kell őt küldeni. Vagy ott volt a vörös vérlúgsó, ezzel az önmagában is rémisztő nevével. Még szerencse, hogy gyárilag készítik. Nitrogéntartalmú állati hulladékot, szarut, patát, bőrt, körmöt és porított vért egy vasedényben hamuzsírral és vasreszeléssel elkevernek, összeolvasztanak, a kihűtött tömeget vízben feloldják, kristályosítják. Ekkor vízben oldódó sárgásbarna kristály keletkezik, a ferriciánhidrogénsav káliumsója. Vízben ismét feloldják, klórgázt vezetnek a folyadékba, s addig bugyborékoltatják rajta át, míg a kivett próba a ferrikloridtól meg nem kékül. Ekkor ismét kristályosítják. Rubinvörös, rombos kristályai kilós barna üvegben varakoztak a mosókád alatt a polcon. Nem fölötte, édes egy gyermekem, nem fölötte, te idióta, ezt jól jegyezd meg, mert ami fölötte van, bármikor bele is zuhanhat, s akkor nézheted. Alatta, csak alatta. Fölötte semmit nem tárolunk. Akahito mesterének tizenhét tanítványa tizenhét nyárfalevélként reszketett, nehogy neki kelljen a vérlúgsóval dolgoznia. Néha egyszerre ezerháromszáz képet halványítani, hogy minden egyes mozi minden egyes kirakatában egyformán szép legyen. A csodálatos Gérard Philip a *Vörös és fekete* című filmben Julien Sorelt alakította a csodálatos Danielle Darrieux oldalán, aki Madame de Rénalt játszotta, de nem csak öt évvel volt idősebb a férfinál, hanem a sok sminkjétől legalább tíz évvel idősebbnek nézett ki. Minden egyes példányon tíz évet visszavenni az életkorából. Csinálja más. Ha túl híg volt az oldat, akkor nem halványított, ha egy árnyalatnyival sűrűbb, akkor foltosan marta meg a képet, s akkor dobhattad el. A mosókád felett, zubogó víznél kellett a műveletet végrehajtani. Ettől aztán nem volt fényképész tanonc, akinek meg ne dermedt volna mind a tíz ujjja. Vizes vattát meríteni a vörös vérlúgsó felhígított oldatába, s a pillanat töredék idejében a kérdéses felületre a vattával egyetlen biztos mozdulattal felhordani, majd a bőven zubogó vízben azonnal lemosni. Néha minden egyes képet tenyérrel is megdolgozni, hogy a kis nyomástól az emulzió mélyebben fekvő rétegeiből is azonnal kimenjen. Ne marjon ott tovább. Vagy éppen rádörzsölni egy kicsit, hogy a mélyebben fekvő rétegeket is elérje. Az emulzió ezüstbromid szemcséi ilyenkor különösen duzzadtak és érzékenyek a vegyszeres fürdőktől és a víztől. Csodákat lehetett tenni. Túlsötétedett felületekből elővarázsolni a megannyi mélyben meghúzódó részletet. Túlexponált vagy túlhívott képeket megmenteni. Elfelhősíteni, légiessé tenni a durva vonásokat.

Új Forrás 2010/9 – Nádás Péter: Világló részletek
Egy agy fényképész búcsúja az analóg fotográfától

Hirosima és Nagaszaki után a világ ezekkel a rafinált kis manőverekkel mégsem volt többé igazán megszépíthető. A csúfság és a brutalitás két világháborúban kimunkált roppant realitása volt a hatalmasabb, elnyelte a gyengítést, a barnítást és a színezést. Valójában azonban mindent elnyelt, mára minden eljárás a múlté. Feledésbe merült a szürke. Múlté lett maga a graduáció. Múlté a műterem. Múlté a műtermi felvételek és az úgynevezett külső felvételek közti különbség, múlté a laboratórium, amely a különböző vegyszeres fürdőket logikus sorrendbe állító sötétkamrák rendszerét jelentette, de átvitt értelemben felismerést, örök kísérletet, a reflektivitás vallásos konfirmációját. Múlté a különböző fokozatú hívók főzése és a különböző erősségű fixírek összeállítás. Múlté a negatív hívása, szárítása, múlté a negatív retus, a nagyítás, múlté a kontaktolás. Múlté az óvatlan fröcskölés. Múlté a nagyított képek hívása, mosása, kveccselése, szárítása, múlté a pozitív retus. Akahito háttal ült az elapadt kis tónak, nem sajnálta, hogy így történt, gépre sem volt szüksége a fényképezéshez, se digitálisra, se analógra, mégis napszámra ezen gondolkodott, mestersége feledésbe merült műveleteit és eszközeit vette sorba.

Látványos (vagy kevésbé látványos, ámde bármikor láthatóvá tehető) paradoxon, ha egy művész a 'mintha' és a valóság közötti határ átlépésére, vagy egyenesen felszámolására törekszik – történetesen a 'mintha' művi eszközeivel. Pontosabban eszközként használva, azaz nem művészi módon fel- és kihasználva a művészetet, mégpedig valamely nagyon nem művészi (bestiális és/vagy ideologikus) ügy érdekében.

Bazsányi Sándor 25

NÁDAS – HAJAS

– MANN*

Ahogy azt Nadas *Évkönyvének* egyik gondolatmenete szerint a költő és performer Hajas Tibor tette; egyfelől testével elkövetve, másfelől szavaival dokumentálva a határsértést.

De – egyelőre még csak nem is érintve a művészet és a valóság közötti határ erőszak-cselekedetekkel való áthágásának súlyos testi vonatkozásait – mi van akkor, ha a testi akciót leíró szavak is elsősorban testi (akusztikai-imaginárius) képződmények? Olyanok méghozzá, amelyek csakis a 'mintha' látszatvalóságában léteznek. A művészetben a szavak leginkább önmaguk (materiális és imaginárius) valóságát jelentik, és nem pusztán dokumentálják ama bizonyos valódiabb, igazibb valóságba történő átlépést (még akkor is, ha – különösen akkor, ha – előadó művészetről van szó). Meg egyébként is, nincs feltétlenül szükség átlépni a testek valóságába akkor, ha már egyszer *eleve* ott vagyunk valamilyen valóságban, a megtestesült szavak látszatvalóságában. Ellenkező esetben a testek valóságán élősködő szavak éppen attól kívánnának megszabadulni, aminek viszont menthetetlenül ki vannak szolgáltatva: saját látszatvalóságuktól. (Míg az ábrázoló művészetek esetében a valóság több-kevesebb áttétellel történő leképezéséről lehet csak szó, vagyis a művészet és a valóság közötti határ tiszteletben tartásáról;¹ addig az előadó művészetek övezetében gyakorta felmerül a könnyen kétes következményekkel járó késztetés, hogy a művész egyenesen átlépjen a valóságba.) A szavak látszatvalóságának nem a testek valóságához, hanem azok művészi látszatvalóságához lehet csak köze – ahogyan arról Nadas színházi elképzelései is tanúskodnak. És míg Nadas a szótól, a szótesttől jut el a test látszatvalóságához, addig Hajas – kései szövegeinek Nadas-féle értelmezése nyomán legalábbis – a test fájó valóságát fordítja le a szavak bántó valótlanására.²

Noha Nadas alkatilag igényli, és szemlátomást rendszeresen gyakorolja is, a tájékozódást a létezés minden lehetséges felülete és mélysége irányába, mégiscsak tiszteletben tartja a határokat: egyrészt a művészet és a valóság között húzódó határvonalat, másrészt a valóságon belül megnyíló, a titkos-tiltott ('abnormális') és a nyilvános-megengedett ('normális') emberi késztetések és cselekedetek közötti választóvonalat. Éppen ezért lesz különösen érzékeny akkor,

ha valaki nemcsak hogy áthágja mindezeket a határokat, de még össze is keveri, egymásra is csúsztatja a különböző határvonások által felosztott különböző zónákat: egyfelől a művészet és a valóság, másfelől – a valóságon belül – a titkos és a nyilvános létezés között megnyíló mezőket. Az egyik övezetben 26 (a valóságban) elkövetett határsértés így automatikusan értéknek bizonyulhat a másikban (a művészetben): a kiszolgáltatott másikon (Hajas szerelmi partnerén) elkövetett *valóságos erőszak-cselekedet* valamiféle *művészi tettnek* tűnhet. Holott egyáltalán nem biztos, hogy az; vagy legalábbis nehéz nem ideologikusan, kultikusan vagy retorikusan, hanem esztétikai-művészetfilozófiai síkon érvelni amellet, hogy miért volna az. Leginkább azért nehéz, mert a valóságban elkövetett határsértés művészi el- vagy átkönyvelése esetünkben hagyhat némi minőségbeli kívánnivalót maga után, azaz (a kései Hajas kritikusanak lábjegyzetben idézett szavait megismételve): „E folyamatban az esztétikai mozgástér egyrészt beszűkül, másrészt – néha banálisnak tűnő – horrozmotívumokkal telítődik.”

Vagyis Hajas szadisztikus motívumoktól hemzseggő szerelemtörténetfelesége, négy jegyzetből és kilenc levélből álló *Szövegkáprázata* egyrészt – létmódját tekintve – látványosan mutál az alkalmi élményrögzítés és a szépirodalmi igényesség között; másrészt pedig – zavarba ejtő módon – „félúton van a titkoság és a nyilvánosság között”. Mi több, egyenesen felszámolja (ráadásul kétes művészi érvényességgel) a két utóbbi terület közötti különbséget – ahogyan azt Nadas néhány évvel később, a *Holmi* 1993-94-es hasábjain zajló Schwarzkogler-vitában írja: „Mondom, [*a bécsi akcionista*] Rudolf Schwarzkogler művészete engem kevésbé érdekel, mint ahogy annak idején Hajas Tibor művészetének élvezetétől is inkább tartózkodtam. Ám az érdeklődés hiánya, vagy a tartózkodás is hozzám tartozik. S éppen ezért lenne értelmetlen elhallgatnom a velük kapcsolatos megrendültségemet. Nem volt titkos életük. Nem csináltak kettőt az egyből, mint ahogy mi tesszük, többnyire valamennyien.” (*Belebeszélő*)

Noha későbbi vitaszövegében Nadas jóval elfogadóbbnak tűnik a Hajas-féle beállítódással, mint az *Évkönyvben*, mégsem tud azonosulni vele. Továbbra is hiányolja a létezés titkos és nyilvános felületeinek elkülönítését, vagy legalábbis észleli annak hiányát.

A Hajasnál hiányolt határvonás meglétét viszont mintha hibaként látná egyik esszéje hőse, Thomas Mann életművében – a korszakos jelentőségű német író titkos életét szelektálva és szublimálva dokumentáló naplók éles hangú bírálata során. Kérdés persze, miről akar Nadas elsősorban beszélni: a naplókban részben képmutató módon megnyilvánuló személyiségről; e személyiség irodalmi-nyilvános maszjáról; a nyilvános életmű és a titkos napló kettős álcája mögött meghúzódó valódi titokról (Thomas Mann legsajátabb gyötrelmeinek gyökeréről); netán e három terület kölcsönviszonyáról. Valószínűleg e legutóbbiról. Arról, hogy milyen hőfokon jelent meg a homoerotikus (és pedofil) hajla-

maival vívódó személyiség legbenső titka a különböző módokon és arányokban cenzúrázott műfajokban: a személyes naplókban és a nyilvános életműben. És Nádas ezen a ponton találja ludasnak Thomas Mannt, aki egyrészt mechanikus naplóírói, másrészt ironikus regényírói (harmadrészt reprezentatív közéleti) szerepjátékai során vétkesen „finomítja” és „szublimálja” ezeket a súlyos, sötét és fontos ügyeket. Lehetne ugyan a „finomítás” és „szublimálás” szavak helyett kevésbé bántó (vagy éppen még bántóbb) fogalmakat vagy metaforákat is találni, vagy legalábbis más hangfekvésben használni azokat. Mondjuk úgy, ahogyan a Nádas-elemzést bíráló Nemes Nagy Ágnes teszi – éppenséggel a szótári-jelentésében jóval negatívabb „elfojtás” kifejezés segítségével: „Ami pedig az ‘elfojtás’ fogalmát illeti, nagy kár, hogy már kitalálójától, Freudtól kezdve elsősorban pejoratív, nem helyeslő érzelmi udvarral került bele a XX. századi kultúrába. Kultúránknak ugyanis, sőt egész társadalmunknak nemcsak fennállása, de létrejötte sem képzelhető el az ‘elfojtás’ – magyarul: önfegyelem, önkorlátozás – léte és gyakorlata nélkül...”

Kérdés, hogy a közösségi kultúra fegyelmező, korlátozó és határvonó jellegének elsajátítása, bensővé tétele milyen áldozatokkal jár az egyén életvitelének oldalán, az egyéni életvitel titkos és nyilvános felületeinek kölcsönviszonyában – és itt talán mégsem kellene szinonimaként használni az „elfojtás” és „szublimálás” szavakat. Hiszen például Freud, amikor a velünk született „örömelvet” frusztráló kultúra „rossz közérzetét” enyhítő technikákról, azokon belül a minél kevesebb örömlátozattal járó technikákról beszél, a művészetet éppenséggel nem „elfojtásnak”, hanem „szublimációnak” nevezi. Ugyanakkor – és ebben igaza lehet Nemes Nagynak – Nádas negatív ízű szóhasználatában a „szublimálás” kifejezés helyi értéke közel áll az „elfojtás” szótári-jelentéséhez. Mindenestre értelmezésében Thomas Mann, magánemberként is, és íróként is, egyaránt hibásnak, már-már bűnösnek találta.

A másik véglet meg persze az „örömelvet” szolgáló ösztönök szabad kiélése volna – Hajas módra. Akivel szemben viszont Nádas majdhogynem úgy beszél saját magáról, mint a Nádas-sal vitatkozó Nemes Nagy Thomas Mannról: „Én minden nap ösztönösen mindent megteszek azért, hogy elkerüljem magamban azt a lényt, aki nem én vagyok.

Ő mindent megtett, s tudatosan tette meg, hogy ne kerülje el azt a lényt önmagában, aki ő lehetne.

Én a saját tudathasadásom adminisztrátora vagyok. Ő a saját tudathasadásának volt a demonstrátora.”

Nézzük meg közelebbről a Hajas-féle „demonstráció” Nádas által idézett példáját: „Az állandó izgalom, az alkohol, a kábítószerek és a nemiség vakító káprázatában lassan teljesen leváltam a világról, mint egy leprásról az orra vagy

a füle; nem láttam, nem hallottam, emésztő gyöngeségemben egyetlen impulzus mozgatott, egyetlen kérdés maradt, aminek a végére akartam járni; annak a kevés életnek, ami még pislákkolt bennem, magnéziumlobbanássá való szítása.

28 Látni akartam, élesebb és riasztóbb fényben, mint ahogy az természetes, szülői vagy társadalmi tanítás, kulturális örökség, ráérős keresgélés, ideológia vagy vallás nem adott használható és átélhető információt; a létezésnek, az életnek azt a ritka levegőjű magasságát vagy fullasztó mélységét, ahová az ember, beépített önvédelmi reflexeinél fogva, ritkán jut el és soha megtorlatlanul; amelynek létezése csak az álom, a téboly, az ekstázis, a rémület, a katasztrófa, a vallásos egzaltáció, a halál lobogásában tárul fel. Bármí árat hajlandó voltam megfizetni ezért; és reszkető gyönyörérettel töltött el a tudat, hogy minden számon lesz kérve rajtam; és hogy éppen ezért én is mindent számon kérhetek.” (Hajast idézi Nádas, *Évkönyv*)

Míg tehát Hajas a nappali álcák (az „olvasmányélmény, szülői vagy társadalmi tanítás, kulturális örökség, ráérős keresgélés, ideológia vagy vallás” ajánlataiból szövődő álcák) mögötti éjszakai titkokat („az álom, a téboly, az ekstázis, a rémület, a katasztrófa, a vallásos egzaltáció, a halál lobogása” titkait) hajszolja, illetve „demonstrálja”; addig Nádas folyamatosan ellenőrzi, „adminisztrálja” a kettő közötti határt, csak hogy biztosan elkerülje a lehetséges határsértéseket. (E két ellentétes típus alakmásai bukkannak fel – a szükséges áttételekkel persze – az *Emlékiratok könyvében* és a *Párhuzamos történetekben* is.) De vajon miért utasítja el Nádas olyan hevesen Hajasnál azt, amit pedig Thomas Mann-nál annyira nagyon hiányol: a személyes létezés ama bizonyos éjszakai oldalának felmutatását? A sötét oldalét, ahol többek között a „boldogtalanul őrjöngő Nietzschevel” találkozhatunk.³ De ha már a nietzschei „őrjöngésnél” tartunk, nem árt figyelembe venni az intést, amelyet történetesen nem az őrületbe hanyatló kései Nietzsche, hanem a dionüszoszi őrülettel klasszika-filológusként vagy filozófusként szembesülő korai Nietzsche intéz hozzánk – nem csekély ironikus s így megengedő felhanggal: „A filológus világra jöttét kutatom, és a következőket állítom:

1. Az ifjú ember egyáltalán nem tudhatja, hogy kik is a görögök és a rómaiak;
2. nem tudja, hogy alkalmas-e a kutatásukra [...]

Azt hiszem, száz filológusból kilencvenkilencnek egyáltalán nem *kellene* annak lennie.”

Óvakodnunk kell hát – nem csak filológusként, de művészként is – a „dionüszoszi” mélységekbe való pillantás, netán alászállás túlságosan közvetlen módjaitól (hiszen „egyáltalán nem tudhatjuk”, miről van szó valójában, és mik lehetnek a gyakorlati következmények). Noha másfelől nem volna jó teljességgel lemondanunk a szörnyű mélységek közvetett, elsősorban művészi (vagy eszté-

tikai) megtapasztalásáról, ama bizonyos „apollóni” látszat élvezetéről sem. Nádas leginkább talán éppen ezt a látszatelvű közvetettséget hiányolja Hajasnál. És sokallja Thomas Mann esetében.

Hogyan lehetne feloldani ezt az ellentmondást?⁴

Mondjuk úgy, hogy figyelembe vesszük azt a *kettős* mércét, amelyet 29 Nádas többnyire *egyszerre* alkalmaz. Amivel időnként jócskán zavarba is hozza olvasóit; így például a Mann-esszét bíráló Nemes Nagyot; vagy azt a lehetséges olvasót, aki könnyen megütközhet a Hajast elutasító *Évkönyv*-fejezet élesre fent retorikáján. Egyébként az *Emlékiratok könyve* keletkezéséről szóló esszéjében maga Nádas is felfigyel a kétféle mérce együttes használatának veszélyére – mégpedig a huszadik század „két nagy csonkolója”, Thomas Mann és Proust életműveinek fényében: „...hiszen rosszul gondolkodtam róluk. [...] Életük és esztétikájuk tényeit összevetve, hazugságra gyanakodtam, tehát etikai szempontból értékeltem a formát.” (*Hazatérés*)

Ráadásul az esszéíró Nádas nem jelenti be mindig jó előre, hogy most éppen az „élet” vagy az „esztétika”, az „etika” vagy a „forma”, a valóság vagy a művészet szempontjából készül-e beszélni az adott kérdérről, kérdéses személyről vagy műről. Ámde a figyelmesebb és türelmesebb olvasó valamelyes munkával szétszálazhatja ezeket a szempontnyalábokat, miközben az is világossá válhat számára, hogy itt nem feltétlenül – témánknál maradva – Hajasról, Thomas Mannról vagy Nádasról rajzolt igaz (vagy hamis) személyiségportrékkal találkozhat; ellenben rácsodálkozhat bizonyos művésztypusokra, amelyek ráadásul beszédes párhuzamba, azaz részleges megfelelésbe vagy ellentétbe állíthatók egymással. E típusleírások legfontosabb szempontjai: az adott figura (1) viselkedése a személyes életvalóságban; illetve (2) egyidejű megjelenése és rejtőzködése a kimunkált életműben; továbbá (3) állásfoglalása e két érintkező terület közötti határ, egyáltalán bármiféle határ vonatkozásában. Lássuk a lehetséges változatokat.

Az első típus – nevezzük Nádas Péternek – saját életvilágában önnön legkínzóbb kérdéseinek józan „adminisztrátoraként” viselkedik, a művészet át-tételes közegében viszont bármikor hajlandó pokolra szállni; így tehát sosem hágja át a határokat.

A második típus – viselje a Hajas Tibor nevet – az életvalóság síkján bátran „demonstrálja” legsajátabb tébolyát, ugyanakkor személyes kínjait és gyönyöreit dokumentáló művészete olykor pusztán „retorikus”, „majdhogy unalmas”, máskor viszont „botrányos, undort keltő és idétlen”, ráadásul még ideologikus is; hiába sérti hát folyton és látványosan a határokat.

És talán további típusokra is bukkanhatunk az alábbi Nádas-passzus megnevezettjei között: „Hajas szövege botrányos, undort keltő és idétlen. De nem irodalmi előzmények nélkül való. De Sade márki, Lautréamont és Genet szövegeinek

méltó társa az irodalmi botrányokozásban. A magyar irodalomban pedig ott a helye Csáth Géza hét lakat alatt őrizett morfinista naplója és József Attila nem kevésbé őrizett, és nem kevésbé botrányos szabad ötleteinek jegyzéke mellett.

30 Így néz ki a pokolra szállottak díszes társasága. [...] Nem szeretem Hajas szövegét, mert nincsen rajta semmi szeretnivaló, mint ahogyan De Sade, Lautréamont vagy Csáth szövegét sem szívelem. De bevallom néktek nyilvánosan, hogy szeretem Genet szövegeit, és József Attila szabad ötleteinek jegyzékénél magasabb rendű költészetet nem ismerek.”

A felbukkanó nevek két nagyobb csoportba oszthatók. Az egyik körbe tartozik – Hajas mellett – De Sade, Lautréamont és Csáth. A másik galériába pedig Genet-t és József Attilát sorolhatjuk.

Így hát a harmadik művésztypus – legyen a neve József Attila – személyes valóságában ugyan „demonstrálja” a tébolyát, ámde művészetében, lévén mindig jambusokba kapaszkodik, biztosan elkerüli az előző – Hajas Tibornak elkeresztelt – típus hibáit; következőképpen nem törekszik *minden áron* a határok áthágására (vagy ha igen, akkor is próbál valamilyen rendhagyó műfajt találni, mondjuk pszichoanalitikus jegyzékbe foglalja túlságosan szabad ötleteit).

De tovább játszva a lehetőségekkel, illetve végképp kimerítve azokat, elképzelhetünk egy újabb, immár negyedik – ezúttal nevenincs – típusfigurát, aki nemcsak hogy „adminisztratív” módon van jelen saját életvalóságában, de nyilvános művészeti teljesítményeiben sem tesz egyebet, mint hogy kalkulál, rendezget és – untat; mely sivár döntés egyenesen vezet a határok lanyha felszámolásához. Szó se róla, nem túl vonzó képlet.

Nem valószínű, hogy a mégoly szigorú Nádas éppen ebbe a típusba sorolná Thomas Mannt.

Már csak azért sem, mert elmarasztaló ítélete – és ezt Nemes Nagy pontosan látja – nem is annyira a német író művészeti teljesítményére vonatkozik, mint inkább a nem túl szerethetőnek megrajzolt emberre, reprezentatív polgárpéldányra, önjelölt csúcshumanistára. Többnyire személyes titkait, azok eltusolását kéri számon rajta, és nem nyilvános művészetét, annak értelmezhető és értékelhető tulajdonságait. Hogy miért nem jelennek meg nyíltabban ezek a titkok – elsőfokon a naplóokban, és másodfokon a regényekben. Az elsőfokon meghozott ítélettel akár még egyet is érthetünk. (Annál is inkább, mivel Nádas – írásából legalábbis úgy tűnik – nem kevésbé „adminisztratív” stratégiát választott saját életvezetésében, sőt nyilvános szerepfelfogásában; noha – és ez persze nem ellenőrizhető – nem hazudik magának valamely titkos napló formájában, csak hogy ezáltal mintegy stílusosan előkészítse a még nagyobb nyilvános hazugságait.) De vajon biztosak lehetünk a másodfokon kihirdetett ítélet jogosságában? Abban, hogy a Mann-naplók magáncélú szerepjátékai a nagyszabású írói szerepjáték előképei volnának; és hogy, végső soron, a naplőhazugságokon edzett író a regényeiben is – hazudik? Hogy a naplóokban megfigyelhető

„finomítás” és „szublimálás” technikái révén ússza meg a pokolra szállás feladatát – a regényeiben is? Igaza volna hát Nádas alábbi kőrisméjének?: „A naplóíró Thomas Mann írásmódja nem kevésbé reprezentatív jellegű, mint a regényíró Thomas Manné. E kiszabott és minden ízében beszabályozott feltételrendszer mentén haladva végrehajt, feladatot és kötelességet teljesít. 31 Korának tán legderekabb gyermeke, aki ezért a kitüntetető címért a személyesség tragikus hiányával fizet. S hogy megfizethesse ezt az árat, alig engedi tudatának küszöbére a saját mértéktelen tragédiáját.” (*Thomas Mann naplóiról*)

Vagy nézzük az *Emlékiratok könyve* Mann-paródiája, a szépíró Thomas Thoenissen alábbi – a Nádas-kritika szempontjából talán fontos – önjelmezését: „...magam is illetéktelenné váltam hát a saját életemben, mert bűnözőnek, szerencsétlen torzszülöttnek gondoltam magam, viszont tökéletes úriember óhajtottam maradni a világ szemében, én magam voltam hát a kifényesedett szalonkabát, a keményített ingmell és a nyakkendőn a tű, a feddhetetlenül üres polgári forma; miközben titkon, és saját ravaszságomra büszkén arra számítottam, hogy amennyiben kellő körültekintéssel halmozom föl a rejtjelezett élményeket, akkor majd a magamnál tartott kulcsot bedugva, bármikor föl tudom pattintani e zárat, ám a dolgok természete szerint oly jól sikerült a zár, hogy amikor végül sort keríthettem volna rá, szorongásaimtól már reszketeggé vált kezem egyszerűen nem találta a lukat.”

Megítélés kérdése, hogyan látjuk a Mann-próza Nádas-féle megítélését, vagy a Mann-prózát magát. Vagy éppen a Nádas-próza és a Mann-próza kapcsolatát. Jómagam például részben osztanám Nemes Nagy álláspontját – ha nem is feltétlenül az „európai polgárság” eszméjét képviselő „szellemi-morális autonómia” mindenhatóságáról (Nádas joggal sokallja ezt a méltóságot), de a naplók és a regények esztétikai igényű megkülönböztetésének szükségességéről mindenképpen. Mert valóban: „Thomas Mann naplójegyzeteit olvasván [Nádasnak] hirtelen-váratlan (vagy ki tudja: lassacskán) valamely negatív látomása támad az író személyéről, amely teljességgel érvényteleníti a szemében az író műveit...” (Nemes Nagy Ágnes: *Thomas Mann mint álarc*)

De nem lehet, hogy a naplóiban ellenszenvesen megnyilvánuló, önnön reprezentatív szerepfelfogása érdekében mintegy – Nádas önleíró fordulatával – saját „tudathasadását adminisztráló” Thomas Mann a regényeiben igenis mélyre ásott, csak éppen a „finomítás”, a „szublimálás”, az áthelyezés szépirodalmi igényű eszközeivel? (Éppúgy egyébként, mint Nádas az *Emlékiratok* könyvében, annak többszörösen művi közegében.) Gondoljunk csak a legnyilvánvalóbb példára, a *Halál Velencében* ünnepelt írója, Gustav Aschenbach látványos összeomlására, aki tehát – Nádas szavaival – éppenhogy áldozatává lesz „saját mértéktelen tragédiájának”, hirtelen felszínre törő erotikus vágyának, platonikus színezetű

fiúszerelemnek (miként *A megtévesztett* című kései Mann-elbeszélésben a fia angoltanárra iránt szerelemre lobbanó Rosalie von Tümmeler). És így, ha nem is maga Thomas Mann, de művének egyik szereplője mégiscsak színre viszi azt a „mértéktelenül tragikus” bölcsességet, Nádas széles panorámájú
32 következtetését (amelyet egyébként Nemes Nagy gonoszul kifiguráz), miszerint: „Mert a fiúk apaszerelemnek tényét és napi gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani [...] az apák fiúszerelemről, éppen az apák tekintélyének védelmében, mélységesen hallgatni kell. Ezen a ponton van aláaknázva ez a kultúra. A fiúk apaszereleme biztosítja azt a tekintélyt, és serkenti azt a teljesítményt, amit az apák titkos fiúszereleme ízzé-porrá zúz és kiolt.” (*Thomas Mann naplójáról*)

Nincs kizárva, hogy valamikéivel több az alkati és írói hasonlóság a *Halál Velencében* szerzője és Nádas között, mint ahogyan azt Nádas kritikai esszéje alapján gondolhatnánk. Az egyetlen vitathatatlan különbség pedig talán nem is olyan lényeges: míg Thomas Mann az európai humanista hagyomány reprezentatív polgárfírójának szerepét alakítja, egyébként nem minden kritika és önirónia nélkül, addig Nádas e hagyomány engesztelhetetlen és – látszólag – iróniamentes bírálójának tűnik. Noha nem szabad elfeledkeznünk arról sem, amire viszont Nádasnak van némi ironikus érzékenysége, hogy mindeközben, tehát a humanista hagyomány módszeres lebontása során, éppenhogy e hagyomány törmelékein éledsködik; esszéíróként is, de még inkább regényíróként. Ráadásul Thomas Mann „híres iróniája”, amely a Nádas-esszében elítélt szerepjátékok egyik legjellemzőbbike, bizonyos alkati áttételekkel megjelenik a híresen nem ironikus Nádas regényeinek ábrázolásmódjában és szerkezeti-narratív síkján. Sőt még az is lehet, hogy Nádas rendhagyó iróniája, más szóval látszólagos iróniátlansága, bizonyos szempontból, nagyobbacska túlzással élve, nem más, mint: a közismerten ironikus német íróelőd hatásától való szorongás sajátos formája. Mint ahogyan például Nietzsche is az ironikus Szókratész és Platón iránti – mondhatni – szakmai féltékenységből választotta az iróniával ellentétes retorikai formát, a hiperbolát, amely ugyanakkor szerkezetileg mégiscsak letükrözi az iróniát; csak éppen általa a „hatalom akarásának” filozófusa nem kevesebbet mond magáról, mint amit (véltetően) gondol, hanem többet (lásd: *Ecce homo*), azaz túloz, de nem lefelé, hanem felfelé. Nietzsche hiperbolikus iróniája és Nádas úgymond nem-ironikus iróniája ugyanazt a meghatározó, átfogó szerepet töltik be az életművükben, mint Platónnál a szókratészi irónia és Thomas Mann-nál a humanista-rationális irónia.

De térjünk vissza a felszíni álcázás rokonlelkű ironikusaitól az iróniamentes mélybe tekintés és pokolra szállás hőiséhez, a határsértő Hajashoz; akinél ugyanakkor Nádas csak nehezen tudná elválasztani „a reális történeteket az elképzelt történetektől”, és aki ennek ellenére minduntalan a „test megistenülésének” komor és konok ideológiáját hajtogatja, ráadásul többnyire

„retorikus” és „majdhogy unalmas” módokon. Az ízléssértő szépséghibákkal határt sértő Hajas ellenében a határtisztelő Nádas két alkalommal is szinte egyazon retorikus fordulattal summázza saját írói hitvallását: „Nem addig él az ember, amíg elbeszél, de az elbeszélés a legreálisabb életremény. Az ész reménye a vak sors ellenében. Az ész reménye mindazon erők ellenében, amelyek 33 tán legfőbb kormányozói életünknek.

Mondtam és mondom, az elbeszélés az ész reménye a sors ellenében.”

Végso soron Nádas – ugyanúgy, mint Hajas – a „létezés botrányáról”, annak testi (és lelki) megnyilvánulásairól beszél, no meg a botránykezelés elkerülhetetlenségéről; csak éppen döntő különbségeket lát a Hajas-típusú, a József Attila-típusú és a (hozá leginkább közel álló) Thomas Mann-típusú megoldások között:⁵ „Legfeljebb ha a létezés botrányáról beszélő szövegekről van szó, akkor az ember alkata szerint választ és ítél. Ám senki ne állítsa nekem, hogy van alkat, mely elkerülhetné a saját botrányát.”

A „létezés botrányát” megúszni – tetszik, nem tetszik – nem lehet. Dönteni viszont – alkati vonzások és választások szerint – nagyon is kell: akár úgy, hogy kiéljük a tragikus tudás rettenetét valamely „demonstratív” test- vagy írásaktus övezetében, annak összes lehetséges tébolyával, unalmával és ideológiájával együtt; akár úgy, hogy „adminisztratív” módon szublimáljuk a tébolyt, a teremtő képzelet (vagy éppen az „Elbeszélés Szelleme”) segítségével. És aki az utóbbi megoldást választja, ugyanúgy nem a „létezés botrányának” megkerülését tervezi, mint az, aki az előbbi, jóval látványosabb változat mellett dönt. Bármennyire is az ellenkezőjét sugallja Nádas Mann-kritikája; amelynek hőse pedig szó szerint ugyanazt mondhatná magáról, mint amit a szado-mazochisztikus testkalandokba szédülő Schwarzkogler-től és „a még elvetemültebb Robert Mapplethorpe-től” (no meg az egyik budapesti nyilvános vizele⁶ falán szexuális szolgáltatásokat kínáló „jófaszú srác” üzenetétől) elzárkózó Nádas ír a saját választásáról: „Senki ne vádoljon azzal, hogy álláspontom egykedvűséget vagy részvétlenséget takar, vagy nem venném elég komolyan embertársaim kívánságait. Nem. A képzeletemmel rendszeren végigjártam ezeket a dolgokat.” (*Belebeszélő*)

És nézzük a „dolgok” – nem feltétlenül csak képzeletbeli – „végigjárásának” Nádasra jellemző, mivel személyes alkatában gyökeredző stílusát: „Persze, átéltem én is hasonló léptékű szerelmi szenvedélyt, formátumban és mélységben hasonló kicsapongásokat. De nem az erőszaktevés és az erőszak elviselésének szenvedélyét, nem, még képzeletben sem, hanem éppen a fordítottját: a gyöngéd-ségét.”

E gondolatmenet nyomán talán megkockáztatható a sarkos állítás, hogy az erőszak (nem kiélésének, hanem értelmezésének) kizárólagos, vagy legalábbis üdvös, helye a művészet volna. Ellenben a gyöngédség bizonyosan nem csupán

a művészetek övezetében, de a valóságos emberi helyzetekben is bátran gyakorolható képesség. Ugyanakkor a művészet és a valóság határát bármikor átléphetjük, akár gyöngéden, akár erőszakosan. Persze nagyon nem mindegy, hogy csokornyi szenvedélyes szonett olvastán megsimogatjuk vagy

34 megerőszakoljuk szerelmi vágyakozásunk tárgyát. Nem is beszélve a performatív művészetek egyes gyakorlóinak (például Hajasnak vagy a bécsi akcionistáknak) inkább erőszakos, mint gyöngéd határátlépő gesztusairól.

Mindazonáltal a „létezés botrányára” vonatkozó belátás egzisztenciális ökümenéje okán, annak művészi „elkerülhetetlensége” kapcsán, Nádas olykor jóval megengedőbbben, sőt egyenesen „megrendülten” beszél a számára jócskán idegen, gyakran taszító Hajas-féle művészetről; a Schwarzkogler-vitában például ezekkel a szavakkal: „Mondom, Rudolf Schwarzkogler művészete engem kevésbé érdekel, mint ahogy annak idején Hajas Tibor művészetének élvezetétől is inkább tartózkodtam. Ám az érdeklődés hiánya, vagy a tartózkodás is hozzám tartozik. S éppen ezért lenne értelmetlen elhallgatnom a velük kapcsolatos megrendültségemet. Nem volt titkos életük. Nem csináltak kettőt az egyből, mint ahogy mi tesszük, többnyire valamennyien. Lehet, hogy a mérnöki tudományok és az esztétikai tudományok elvannak ilyen emberek nélkül, a művészet nincsen el. Akár tetszik, akár nem, az ilyesmit becsben kell tartani.” (*Belebeszélő*)

Tiszteletben kell hát tartani az alkati eltérésekből fakadó művészi különbözőségeket, valamint a művészi különbözőségekkel együtt járó ízlésbeli eltéréseket. Minek nyomán valószínűleg Nádas is érzi, hogy nincs igazán értelme túlfeszíteni – egy bizonyos határon túlra hajszolni – ezeket a tagadhatatlanul létező ellentéteket.

*Az írás egy Nádas Péter prózájával foglalkozó hosszabb munka egyik alfejezete.

¹ Legyen az ábrázolás bármily realista, akkor is csak a Barthes-féle „realizmus-hatás” által kijelölt határokon belül vagyunk; azaz bármennyire is felismerjük a képen az ábrázolás tárgyát, mégsem felejtjük el, hogy: „Ez nem pipa.” Hanem egy pipa képe. Egy pipát ábrázoló Magritte-festmény. (Most elfeledkezve arról a dilemmáról, hogy vajon minek nevezhetjük – mondjuk – Jackson Pollock művészetét: ‘absztrakt expresszionizmusnak’, vagyis a vásznon felületét beborító indulatábrázolásnak; vagy ‘akció festészetnek’, vagyis a kép síkján elkövetett performatív erőszaknak; vagy éppen a két művészeti forma – az ábrázoló és a performatív – közötti határ áthágásának.)

² A továbbiakban – ökonómiai megfontolásból – megmaradok ebbe a jól határolt övezetben: nem Hajas művészetéről beszélek, hanem arról, hogyan látja néhány kései jegyzet és levél tükrében Nádas Hajas művészetét, és persze a magáét. A Nádas által kritizált írás, a *Szövegképrázat* életművön belüli helyéről pedig álljon itt az összegyűjtött Hajas-szövegeket mérlegelő kritikus summája: „A nárcizmus attitűdje nemcsak az akciókban ragadható meg, hanem a különféle feljegyzésekben is. E többnyire töredékes írásokban tetőződik a nárcizmus olykor bántóan distancs nélküli, már-már *ostoba* borzalma. A ‘kései’ Hajas-írások taszító voltát azonban nem (csak) a kannibalizmus, a gyilkolás, a kínzás aktusainak egyértelműen a nárcisztikus szexualitás erőterében való elhelyezése idézi elő, hanem – mindezek mellett – egy egyértelműen nagyon intelligens és érzékeny művész-személyiség egydimenzióssá válása, elsvárosodása is. E folyamatban az esztétikai mozgástér egyrészt beszűkül, másrészt – néha banálisnak tűnő – horrorotívumokkal telítődik.” (Havasréti József: *Az agy-rém. Hajas Tibor munkáiról, Holmi, 2006/4.*)

³ Nézzük a Nietzsche magába foglaló, teljes szellemtörténeti galériát felvonultató s egyúttal Freud háromszatú (*Id - Ego - Superego*) léleksémáját idéző költői képet: „Humanisztikus szellemvilágát, miként egy teknőc, a boldogtalanul őrjengő Nietzsche hordozza hátán, Wagner őrült stilisztikai metódusa szerint van benépesítve istenekkel, félistenekkel és héroszokkal, s a józan Goethe trónol a legfőbb istenség trónusán.” (*Thomas Mann naplójáról*)

⁴ Ami persze nem igazi ellentmondás, hiszen csupán a személyes, titkos valóság művi közvetítettségének különböző fokozatairól van szó: ami Hajasnál túl kevés, az Thomas Mannnál túl sok, vagyis egyiküknél sem éppen annyi. De vajon mennyi az annyi? 35

⁵ A nevesítés nélkül fentebb említett negyedik – halálosan érdektelen és unalmas, színtelen és szagtalan, bűnösen büntelen és büntelenül bűnös – típus ezen a ponton, a „létezés botrányának” mélypontján, értelemszerűen, szóba sem jöhet.

⁶ Egészen pontosan a Margit-híd budai hídfője alatti vízeléről van szó, mely helyszín-meghatározásnak a *Párhuzamos történetek* Margitszigeten játszódó homoerotikus akciói fényében, különösképpen a provokatív módon ábrázolt csoportos vízeldejelenet – úgymond – bestiális iróniájának vonatkozásában, van némi extrabája.

MŰTEREMLÁTOGATÁS

Sóváradi Valériának

FÉNY, HANG ÉS GONDOLAT

Fény-, hang- és gondolatszennyeződés.
A borult éjszakai eget hűgyszínűre festi
a város sok fölösleges lámpája.
Két marslakó ül a házuk előtti padon,
és fölbámul arra a szokatlanul éles
fényfoltra naplemente után. A Föld.
De ahogy az ő nyelvükben nevezik:

a Büdös Fényű Csillag. Nem szeretik
ezt a látványt, nyugtalan jövő rémével
fenyeget. A marslakók mellett egyetlen
gyertya ég, azt is elfűjják. A Földről is
látható, hogy a vörös bolygó fénye
sötétebb lesz. A felszakadozó éjszakai
 eget zajszínűre festi a város sok ócska

zenéje, autódumája, gépsuttorgása.
A két marslakó még nem ment lefeküdni,
ők csak ritkán alusznak, és most
énekelnek a sötétben. A Földről is
hallható, hogy a vörös bolygó hangja
halkabb lesz. A tiszta éjszakai eget
butaságszínűre festi a város sok kavargó

közhelye, cinikus nevetése, érzélgős motyogása.
A két marslakó most nem gondol semmire.

A VALÓSÁG ELKEZDŐDÖTT

*„a búskomor nő
 issza a búskomor férfi
 magját,*

*minden kevesebb, mint
 ami,
 minden több”
 (Paul Celan)*

Amióta van valóság, már nem érdemes azt festeni. Korábban vetített képek voltak egy barlangfalon. Most beomlott a barlang, a látkép helyét eltakarja egy óriásplakát. Az már maga a valóság. A látképtelenség helyét eltakarja egy fényreklám. Műfényből font szarvas issza az

éjszaka magját, a sötét közepét,
 mintha vizet inna. Mintha egy éjjeli lepke csapódna a sötét barlang falának, melyre semmi árnyék nem esik, mert nem esik rá fény, illúzió, tévedés, csak a valóságos fénymocsok, a ragadós, zsíros, abroszsárga,

sörszagú. Mióta van valóság, már nem érdemes azt festeni. Korábban nem volt, csak a képeken, de a képek közkézre jutottak, mint egy különösen veszélyes vírus, amit kilopnak a laboratóriumból. Képeket lopnak tőlünk. Képeket lopnak ránk. Fényképeket, éjszakai tolavó vibrálást.

A valóság tüntető jelenléte elkedvetlenít,
 mint egy rossz hír, bemozdult fotó.

TALÁL MÁNYOK UTAZÁSA

A fényképezőgép

A jelen a múltban? A múlt szája
teletömve jelennel, akárha
tejszínhabbal. Akárha földdel.
Készítsünk egy gyorsfényképet
Julius Caesarról, ahogy a
szénátusban beszél. Aztán
meg se várva, hogy befejezze,

mutassuk meg, ami róla készült,
a fotót. Aki csak szoborról ismeri
magát, a pillanat képétől
meg fog döbbsenni. A babér-
koszorú félrecsúszva, a haj
zilált. A tóga rendezetlen.
Az arc izzadságtól fénylik,

gonosz grimaszba rándul.
Csúnya? Ostoba? Nem látszik
rajta a nagyság. Csak a
hatalomvágy. A könyörtelenség.
Ez én vagyok? – kérdi, de a
választ meg se várva menekül.
Két katona lép mellénk.

A gépet összetörik. Mielőtt
leszúrnának, sírni kezdenek.

TALÁL MÁNYOK UTAZÁSA

Az égősor

A jelen a múltban? A múlt szeme
teletömve fénnel, akárha színhabbal,
sötétségporral. A középkori
nagyváros, ami alig kisebb, mint ma
egy falu, éjjel szinte teljesen sötét.
Tekerjünk egy égősort a főtér
egyetlen fájára, és ha arra téved

valaki, vagy senki, de a senki talán
még jobb is, kapcsoljuk föl
az égőket. Akár valaki, akár senki
jött arra, ijedtében összeesik majd.
Ha valaki volt, senki lesz, ha senki,
valaki. Egy fa találkozik a senki
kísértetével. Aki csak szoborról ismeri

magát, a pillanat képétől meg fog
döbbsenni. A jelenérzete félrecsúszik,
a tér előre eljättsza, ami történni fog
távlataival, azt a földszintes házat, melynek
padlásán a legjobb kísértettanya volt
évszázadokig, bontják le elsőként,
a városháza leég, az új a háborúban

pusztul el, panellal rakják körül.
Ekkor tűnik el a múlt szeme a jelenből.

AKI – TILOS

*„döngesd magad körül a katlant,
 élni szorítsd a fulladót,
 ne mondd soha a mondhatatlant,
 mondd a nehezen mondhatót”*
 (Nemes Nagy Ágnes)

Aki fényel ír sötétre – ember,
 de bár ne tenné, ne írna, ne
 sötétre, ne a fényel, ne aki.
 Aki fényel ír sötétre – Isten,
 de bár ne tette volna, ne
 a sötétre, inkább fordítva:
 a fényre írt volna sötéttel,

ahogy az író, kezében egy
 grafitceruzával, vagy épp sötét
 betűkkel a laptop képernyőjén.
 Bár ne írna, de legalább fényel ír
 – az vigasz – , ugyan Ő nem aki,
 hanem „vagyok ...vagyok”. Aki
 fényel ír sötétre, és nem

a benyomásaira kíváncsi, nem az
 impressziókra, nem a pillanatra, nem
 a láthatóra, nem a láthatatlanra –
 az festő. Ne fessd soha a láthatatlant,
 fessd a nehezen láthatót. Ne lásd soha
 a festhetetlent, lásd a nehezen festhető.
 Szabad-e a sötétség kiveszésének

okait kutatni? Igen. De tilos választ
 találni. Tilos. Tilos. Tilos.

Európa a negyvenes években. Abban a nagy, központi fekvésű országban pazar, széles autóutakon száguldoztak. Nagyszabású színjátékokat mutattak be: felvonulásokat, tömegrendezvényeket, az olimpiai játékokat. Mindenütt fehér-fekete-piros zászlók

testesítették meg az álmot. Mindennap azt ígérték, senki sem lesz munkanélküli, és csak bizonyos embercsoportokat állítottak sorba, csúsztat-

Koen Peeters 41

SZKOPJE

tak-mászattak a földön, nyírtak le kíméletlenül kopaszra. A színház neve „háború” volt, attól kezdve a szavak is mindenütt izzani kezdtek. Koponyamérés, koncentrációs táborok, gettók, például Varsóban, Budapesten és Vilniusban. Aztán pedig megtették, amivel fenyegetőztek.

Gyerekeket választottak el a szüleiktől. Néha fakoporsókban. Gödröket ásattak, szerte Európában, az erdőkben, a táborokban. És volt egyszer egy éjszaka, hogy pontosak legyünk, 1938. november 9-én. Tiszta hang visszhangzott.

Cseng, csöng, bong.

Un son qui résonne.

Clink, clang, clunk.

Kling, klang, geklungen.

Hajszálvékony üvegek törtek össze csörömpölve. Zsinagógákat gyújtottak fel, zsidó üzleteket fosztottak ki, vadásztak egy bizonyos embercsoportra. Az érintettek számára sajnos már késő volt. A körülállóknak: vigyázz, nehogy eltaláljon egy elhajított kő! Próbálj jól figyelni. Vajon hangosodik a láрма? Igyekezz minél jobban fülelni. Hallgass figyelmesen, próbáld megérteni a szavakat. Hallgasd, hogyan közeledik, hogyan hangosodik, és válik egyre érthetlenebbé. Egyesek azon kapták magukat, hogy lecövekeltek, csak hogy figyelhessenek, és többé nem tudnak megmozdulni.

Körülbelül így történhetett.

Az új évszázadban Theo brüsszeli kertjében azt nézte, hogyan hipnotizál egy macska egy feketerigót. Theo felkiáltott:

– *Feketerigó, merle, Amsel, blackbird, Turdusmerula!*

A rádióban épp orosz ortodoxok énekelték a miatyánkot. Theo kiintegetett az ablakon egy asszonnynak, aki épp iskolába kísérte gyerekeit. Ők visszaintegettek neki. Theo elszomorodott az anyától a gyermekével, a zenétől és saját fölöslegességétől. A tőzsde mellett, a könyvesboltban vásárolt egy finom, bibliofil kiadású könyvet: *Entretien dans la montagne.*

Beszélgetés a hegyekben.

Gespräch im Gebirg.

Conversation in the mountains.

Valójában csak egy nagyalakú, elefántcsontszínű papírlap volt, koromfekete tintával nyomtatva, összehajtva, összevarrva, borítóba kötve. Theo végiglapozta, amikor a Greenwich kávézó ablakában ült a Kartuizerstraaton.

42 Az utcán a kávézó mellett kövér emberke haladt el két mankóval. Fekete lódenkabátján varrott zászló díszelgett: Európa leggyermekibb zászlaja, Macedónia piros-sárga sugárzó napocskája. A kis ember arca akár egy halálfej.

Tehát ott volt az a kristályos hang 1938. november 9-e éjszakáján. Az üveg üveget tört, a lárma visszhangja koncentrikus körökként terjedt szét Európában. A hangot tovaszállították a nemzetközi vonatok és a szél: a városokat halálvagonok kötötték össze, elkínzott lelkek meneteltek a szögesdrótok fölött a magasban. Amíg 1938 végén a hang a brüsszeli De Brouckèrepleinen is felharsant, egy szállodában tartott többnapos üzleti konferencián.

Cseng, csöng, bong.

Un son qui résonne.

Clink, clang, clunk.

Kling, klang, geklungel.

Az üzletemberek a viszontagságos idők üzleti lehetőségeiről tárgyaltak. Theo apja kezdetben kissé szűkszavúbb volt a szokásosnál. Aztán egy plakátra meredt, „Bruxellois, brisez vos chaînes”¹, melyen egy barna öltönyös férfi tartotta fel a karját a „la dictature de la haute-banque, et des politiciens”² ellen.

És: „A tulajdonért, a szabadságért, Degrelle-ért!”³

„Nem nyugtat meg”, ismételte Theo apja kétszer is a kollégáinak. Akkor zakójából teljes lelki nyugalommal, így mondták később, egy papírvágó kést húzott elő, majd kigombolta az ingét. Színpadiasan a mellkasára mutatott, a szíve helyére. Mindenki nevetett.

– Nem gondolod komolyan – mondta valaki.

– De komolyan gondolom – felelte reszkető szemhéjakkal.

Remegett a teste.

– Nem gondolhatod komolyan – mondta valaki más, de abban a pillanatban hatalmas csapódással kivágódott egy ablak. Egy vizeskancsó szilánkokra pattant. Egész Európát szétzúzott üvegek csörömpölő hangja töltötte be, *cseng, csöng, bong*, és ez a fülsiketítő lárma az arany papírvágót egy lágy lökéssel a férfi szívébe döfte.

Theo apja úgy metszett magába, akár egy sebész. Bátran, mint egy hajókapitány. A hajó, íme, lassan süllyedni kezd. Filmzenefoszlányok szólnak a hősöknek meg a gyáváknak. Theo apja hősiesen térdre zuhant, és miközben nyöszörgése egyre tompult, tettét különösen gyávának érezte tizenegy éves fiával szemben, aki az emeleten éppen a bélyeggyűjteményével volt elfoglalva.

Gyilkosság volt, öngyilkosságnak álcázva. Még csak nem is Ukrajna, Lengyelország vagy Litvánia egy zsidó városkájában történt. Vagy az effajta öngyilkosságot közvetlenül a háború előtt végzetes véletlennek kellene neveznünk? Baleset, melyet a kristályéjszaka csörömpölő szilánkjainak zaja okozott? A vér sugárban ömlött a sebből. A férfi hörögve esett 43 össze, vért okádott.

Vajon létezik idegen személy által előidézett öngyilkosság? Valaki háromszor segítségért kiáltott, és felrohant, hogy lehozza a fiút.

A tárgyalóterem ajtaját és ablakát bezárták. Fent, a szobájában két levelet találtak, meg egy pénzzel teli bőröndöt. Az első levélben Theo apja arról a tervéről számolt be, hogy véget vet az életének. A második levélben bocsánatot kért a kollégáitól, számít rájuk, írta, hogy kézbe veszik a fia sorsát. Egy órával később mindannyian ziláltan és kimerülten ültek az előcsarnokból nyíló teremben. A rendőrség megkezdte a vizsgálatot. Egyenként kihallgatták őket, történetük azonban egybehangzó volt. Minden megegyezett annak a levélnek a tartalmával, melyet a rendőrség a szobában megtalált.

A második levelet nem találta meg a rendőrség. Ez volt az a levél, amelyhez a kollégák végül hozzáírták a pénz elosztását illető megállapodásaikat és a következő mondatot: „A fiú utazni fog, így egy időre eltűnik.”

Nem, a fiú számára nem volt levél. A tragikus esemény kis színessé vált, amely hamar el is tűnt az adminisztráció és a háború összevisszaságában.

(Fordította: Varga Orsolya)

¹ Brüsszeliek, szakítsátok szét láncaitokat! (a ford.)

² A nagy bankok és a politikusok diktatúrája (a ford.).

³ Leon Dagrelle belgiumi vallon politikus, később a Waffen-SS tisztje (a ford.).

„Nem hiszem mondta Austerlitz, hogy értenénk a törvényeket, amelyek alapján a múlt visszatér, de egyre inkább úgy érzem, mintha egyáltalán nem létezne idő, hanem csak különböző, valami magasabb térgeometria szerint egymásba illeszkedő terek volnának, amelyek között az elevenek és holtak, attól függően hogy milyen kedvük van, ide-oda járhatnak...”²

A holokauszt követő-kezményként, és az azt követő nem számottevő, de létező belső, valamint annál jelentősebb külső migráció következtében a

vidéki imaházak fokozatosan elhagyatottá váltak a 60-as évekre. A 60-as, 70-es években gyülekezet nélkül maradt zsinagógák közül számtalan került állami tulajdonba. Sok helyen vásárlással jutottak az épülethez (pl. Tata, Kecskemét, Szentes), Makón államosítással (az épületre bontási engedélyt adtak ki, annak ellenére, hogy a háborút épen vészelte át és működőképes állapotban volt, helyére pártházat emeltek).³ Zsinagógák értékesítése, tulajdonváltása nemcsak a Kádár-korszakban történt, kortárs probléma is. A reprezentatív Rumbach Sebestény utcai zsinagóga épületegyüttese a rendszerváltás előtt röviddel került értékesítésre mindössze 6 millió Ft-ért.⁴ A vásárló az Alba Regia építőipari vállalat a tér elsődlegesen kulturális hasznosítását vállalta.⁵ Később állami tulajdonba került, majd csak 2005-től vált ismét hitközségi tulajdonúvá.

Az átalakított zsinagógákat a fantázia és a szükség együttese szerint használták, pl. méregraktárnak az orosházi zsinagógát, könyvraktárnak a rákoshegyi zsinagógát (ma baptista templom), Tatán a Szépművészeti Múzeum antik szobormásolataiból kialakított Görög-római Szobormásolatok Múzeumát hozták létre. Gazda Anikó a 80-as évek végén végzett teljeskörű zsinagógakutatása pontos dokumentuma lett a magyarországi zsinagógák szomorú helyzetének. Munkája bevezetőjében írta, hogy kutatásának tanúsága szerint egy adott település viszonya a „zsinagógájához” az egykoron ott élt zsidó lakosság örökségéhez való viszonyt tükrözi. Az emlékezésről, az emlékezés helyeinek átalakulásáról folytatott bonyolult kultúrfilozófiai diskurzus felvetései, válaszai nem lehetnek érdektelenek akkor, amikor a zsidóság egykori jelenlétének tapasztalatát elhanyagolt temetőik, átalakított zsinagógáik közvetíthetik elsősorban vidéken. A kérdés tehát, hogy akar-e emlékezni a magyar társadalom.

Az itt következő forrásmunka a tatai esetet vizsgálja. Tata típuspéldája a tanácsi zsinagóga-tulajdonszerzésnek, érdekessége az ott elhelyezett szobor-

Bódi Lóránt 45

A TATAI ZSINAGÓGA ESETÉ A KÁDÁRI EMLÉKEZETPOLITIKA TÜKRÉBEN¹

másolati gyűjtemény, melynek művelődéstörténeti, esztétörténeti jelentősége mellett születésétől fogva kérdéses relevanciája, státusza.

46 Az antik szobormásolati gyűjtemény története

„John Knox, a kálvinisták is összetördelték a szobrokat, mert nem tudták kiállani, mert fájtt lelköknek, hogy azok oly igen szépek voltak. A zsidók is mindig nagy ellenségei voltak a szobroknak: hanem én nem tartozom ezen categoriák egyikébe sem én azt találok, hogy az izlést alig nemesíti valami jobban, mint a szobrászat, és a szobrászatnak legkitünőbb emlékei, és hogy ezek archaeologiai és aestheticaei szempontból nagy fontossággal bírnak.”⁶

A 19. században, Henszlmann Imre 1841-es írásában⁷ merült fel először egy antik gyűjtemény létrehozásának gondolata. A század közepére már létrejöttek Európa nagyvárosaiban szobortörténeti másolatgyűjtemények, pl. Berlinben a Neues Museum (1853), valamint Londonban a Crystal Palace (1856) épületében. A korszellemnek megfelelően Magyarországon is felmerült az igény egy képzőművészeti akadémia létrehozására, ahol tanulmányozhatóvá és megtekinthetővé válnának az antik művészet legszebb példányai. Pulszky Ferenc vetette fel ismét egy gyűjtemény kialakításának ötletét. Azt szorgalmazta, hogy egy nemzeti múzeum adjon otthont a szobortörténeti gyűjteménynek, ahol az akadémiával szemben nem sérülnének a gyűjtemény kiállításának didaktikai, esztétikai, közművelődési szempontjai.⁸ 1841-ben tartott *A régi műemlékek be-folyásáról az új művészetre* című akadémiai székfoglaló beszédében egy másolatgyűjtemény felállításáról beszélt, hangsúlyozta a másolatok jó minőségének, hozzáférhetőségének fontosságát: „Az eredeti mű érdeme semmit sem vesz.”⁹ Az antik hagyomány szeretete, gyűjtése Magyarországon a tárgyalt időben csak kevesek passziójának bizonyult, elenyésző számú magángyűjtemény létezett (pl. Fejérváry Gáboré).¹⁰

A fentebb vázolt kontextusban végzett, ha megkésve is, hiánypótlást Pulszky Ferenc. 1869-es igazgatói kinevezésétől kezdődően elsődleges feladatának tekintette a gyűjtemény létrehozását.

Pulszky a British Museum gyűjtési stratégiáját, intézményi működését tekintette normatívnak, egy központilag finanszírozott, stabil szakmai felügyelet alatt működő, a nemzet polgárai számára az egyetemes civilizáció, kultúra tapasztalatát kínáló múzeumról álmódott.

A gyűjtemény fokozatosan gyarapodott 1871-től egészen az 1880-as évek elejéig, német, olasz, francia öntödékből származó szobrokkal (pl. Julius Biehlitz, Antonio Vanni, Leopold Malpieri). Az 1870-es években Görögországban zajló német ásatásokkal (pl. Olympia) párhuzamosan bővült a gyűjtemény, olyannyira naprakészen, hogy 1876-ban Brogniolinak, az ásatások helyszínén tartózkodó

másolónak hála a berlini Altes Museummal egyszerre állíthatott ki. Egységes katalógusa, leltára nem készült el a kollekciónak, ebből az időből Hempel József ki nem adott munkájából¹¹ sejtethetően kb. 400–420 db alkotta a gyűjteményt, annak közel 250 alkotása volt látható a múzeum Érem- és Régiségtárában.

A Szépművészeti Múzeum megalapításától (1894) kezdve egyér- 47
telművé vált a gyűjtemény további sorsa, múzeumalapító okirata az alábbi programot hirdette meg: „...a Szépművészeti Múzeumnak magába kell foglalni: a, a szobrászatnak, b, festészetnek, c, graphikai művészeteknek emlékeit oly sorozatokban amely ezeknek fejlődését, legelső gyakorlásuktól fogva a mai napig, alaposan megismertetni alkalmasak.”¹² A szobortörténeti gyűjtemény 1904-ben a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének lett a része.¹³ A gyűjtemény bővítésének, kezelésének elve elsősorban az egységes stílusfejlődés-történeti narratívát követte. A szobormásolati gyűjtemény kialakításakor is egységessége volt a fő szempont, a mai napig értékét, rákfénjét mérete és homogenitása adja.

A magyar állam (eltekintve az Arndt-gyűjtemény vásárlásától)¹⁴ anyagi lehetőségei miatt nem tudott átfogó eredeti, antik (ill. reneszánsz) gyűjteményeket vásárolni, ezért ha sikerült is alkalmi vételeket lebonyolítani,¹⁵ a gyűjtemény gerincét továbbra is a szobormásolatok kellett, hogy alkossák.

A szobormásolatok kiállítása végleges formáját csak az 1920-as évekre érte el. Hekler Antal kortárs szemléletű, kurrens módú bemutatását hozta létre a szobormásolatoknak (pl. a historizáló festés eltávolításával). Hekler idején átmeneti fellendülést mutatott a gyűjtemény, azonban az évtized végére az anyagi, szakmai mozgástér szűkülése miatt Hekler fokozatosan eltávolodott a gyűjtemény kezelésétől. A II. világháború alatt a szobormásolati gyűjteményt nem mentették,¹⁶ a megrongálódások ellenére restaurálásuk csak a 70-es években, és csak bizonyos műveknél történt meg. A gyűjteménynek a 40-es évek végén Szilágyi János Györgynek köszönhetően történt meg a felmérése, a kallódó, vidéki múzeumokba került darabok begyűjtése, rendezése.¹⁷ A gyűjtemény az 50-es évektől a múzeum pincéjébe szorult vissza. A fordulatot a gyűjtemény számára Szémann Béla *500 szobor pusztulásra ítélve* című¹⁸ írása jelentette, aki helyzetjelentésében a következőkről számolt be: „Ha elkészül a Pergamon szárny restaurációja is a román csarnokra is sor kerül, ki kell dobnunk a szobrokat. Mást nem tudunk kezdeni velük. Innen csak az utcára vezet az út. Budapesten megoldhatatlan akadályokba ütközik a szobrok végleges helyének megtalálása. Talán ha valamelyik vidéki város önként számot tartana rájuk! Kitűnő Múzeumot létesíthetnénk csak épület kellene hozzá”. Szémann Béla elképzelésének megfelelően alakult a gyűjtemény sorsa, Tatán a volt zsinagóga épülete fogadta be az antik gyűjteményrészt. A másolatgyűjtemény 15 db-ot számláló reneszánsz fele

Kecskemétre, az újonnan megalapított Technika Házába került, amit az egykori neológ zsinagóga szecessziós épületében alakítottak ki.

Tata város nevében Bíró Endre, a Megyei Múzeumok Igazgatóságának vezetője járt a Szépművészeti Múzeumnál. A kollekció a 70-es években 48 tényleges használat alatt nem álló zsinagógába költözött, a Másolat-múzeum 1977-ben nyílt meg. Így vándorolt egy kis dunántúli városkába – ahogy Andó Géza fogalmaz – a „muzeológia mostohagyermeké”.¹⁹ A másolatgyűjtemény nagysága miatt (kb. 400-420 db) a gyűjtemény másik felét a műemlék épületű Berta Malomban helyezték el az 1980-as évek elején. Sajnos pontosan nem tudható, hogy a kollekció ezen részét végül mikor szállították tovább a Monostori erőrendszer részét képező igmándi erőd raktárába, ahol ma is találhatóak.²¹

Pulszky Ferenc a fejezet elején elhelyezett mondatai különös tónussal színesednek, láthatjuk, ahogy az általa alapított nagy presztízsű gyűjtemény végül egy mélységesen elhanyagolt, elfelejtett kiállításon van bemutatva, egy egykori zsidó imaház épületében.

A gyűjtemény további történetét a következő fejezetekben egy tágabb diskurzus horizontján vizsgálom.

A tatai zsidóság történetének rövid áttekintése

Goldberger Izidor feljegyzéseiből tudható, hogy az Árpád-kor óta a zsidóság jelenléte a településen töretlen²¹ volt egészen a II. világháborúig.

Tata és az ott lakó zsidóság számára is együttesen a fejlődést, felemelkedést a 18–19. század jelentette.²² A zsidó hitközség annak ellenére, hogy már korábban rendelkezett imaházzal, zsinagóga építésébe csak az Esterházy-uradalom engedélyével kezdetetett hozzá 1749-ben. Az 1784-es, II. József által elrendelt népszámlálás alkalmával Tatán és Tóvároson 64 zsidó családot regisztráltak. Az 1840-es években érte el a zsidó lakosok száma Tatán és Tóvároson a legmagasabb számot (1283 fő).²³ 1851-től indult el a zsidó iskola. A mai is álló templom építésére 1861-ben került sor. Wechselmann Imre (Ybl Miklós tanítványa) tervezte a jelenlegi, neoromán stílusú zsinagógát, amely az előző imaház helyére, a Fellner Jakab tervezte Takarékpénztár, illetve az Esterházy-kastély által határolt reprezentatív térre került. Az 1930-as legutolsó adatok alapján Tatát 315, Tóvárost 349 zsidó személy lakta. A tatai zsidóság a város szellemi, gazdasági motorja volt, a város 15 üzemből 9-et zsidó személy tulajdonolta, a helyi lap, a *Tatai Hírmondó* főszerkesztője az országosan ismert filosz, dr. Goldberger Izidor rabbi volt. Annak ellenére, hogy Tatán nem került sor túlkapásokra a deportálások előtt és az együttélés békés volt, a helyi közreműködők segítségével teljes sikerrel zajlott a zsidó lakosok élethelyzetének ellehetetlenítése, majd elhurcoltatása.

A II. világháború után a 650 deportált zsidó lakos közül mindössze 10–20 fő tért haza.²⁴ A hitközség gyakorlatilag felbomlott, habár a hitélet nem szűnt meg teljesen. A zsinagóga nagy ünnepeken nyitvatartott, a zsinagóga melletti imaházban szűkösen, de folyt a zsidó hitélet. Döbrösi Lajos, tatai református lelkész átmeneti segítségnyújtásával elindulhatott a Talmud-iskola is. A temető és a zsinagóga karbantartását, fenntartását Vámosi György hitközségi elnök és fia végezték. 49

A 60-as évek végén jelentkező betegsége miatt Vámosi kénytelen volt lemondani elnöki tisztségéről, helyettesének Korda Lászlót nevezte ki, aki a tatai hitközség utolsó elnöke volt. A zsinagóga közösség nélkül ugyan, de a 60-as évek végéig, Vámosi visszavonulásáig felügyelet alatt állt. A szomszédos épület, az 1947-től működő kórház²⁵ bővítése céljából 1972. februárjában kereste meg a Tatai Tanács a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtestületét (MIOK) a zsinagóga ingatlanának megvásárlásával. A tárgyaló felek a Tanács részéről Dr. Varga Gyula tanácselnök, Kocsis László tanácselnök-helyettes, a MIOK részéről Seifert Géza elnök és Harsányi László alelnök volt.²⁶

Új Forrás 2010/9 – Bódi Lóránt: A tatai zsinagóga esete a kádári emlékezetpolitika tükrében

A zsinagóga eladásának története, avagy működésben a kádári emlékezetpolitika

A zsinagóga értékesítésének története három részre tagolható. A Tanács február 24-én²⁷ kereste meg a MIOK vezetését azzal a kéréssel, hogy a szomszédos kórház bővítésére (betegszállítás, ételszállítás stb.) a zsinagóga ingatlanának egy részét megvásárolná, valamint – ha ez nem lehetséges – kérnék szolgalmi jog (bejárási jog) biztosítását egy adott „folyosón”. A MIOK mindkét javaslatot elutasította és egy jóval magasabb összeget kért az ingatlanért.²⁸ A Tanács a magas árra hivatkozva visszadobta az ajánlatot, és három opciót ajánlott.²⁹ A templom megvásárlása egyikben sem szerepelt, idézem: „a templom épületéért nem áll módunkban pénzt felajánlani, mert bontási költsége az esetleges anyagköltséget is fölülmúlná [...] esetleges javításuk teljes kicserélésükkel történhet, ez viszont az épület egész lebontását igényelné”.³⁰

Közben Kocsis László levelet³¹ küldött az állam és egyházügyek államtitkárához, azzal a kéréssel, hogy közvetítsen a Tanács és a MIOK között. Kocsis – többek között – a következők miatt kérte az államtitkár segítségét: „Szeretnénk ha az ügy megegyezéses alapon, esetleges hatósági eszközök igénybevétele nélkül oldódna meg.”

A MIOK válasza csak 1973 januárjában érkezett meg azzal, hogy hajlandóak eladni az egész ingatlant felépítményekkel együtt (A; illetve a templomot a kerttel, B; és a további felépítményeket), a telekrész a tanács által kért megosztását nem tartották lehetségesnek.³²

A MIOK váratlanul november 15-én „megváltozott körülményekre hivatkozva”³³ elállt a január 18-i levélben ajánlottaktól, és csak az egész ingatlan megvásárlását jelölte meg lehetségesnek. Kocsis ismét az államtitkár segítségét kérte, mivel „Magának a templomnak a megvétele – melyet a MIOK ismét-

50 telten feltételként támaszt - számunka egyáltalán nem előnyös, mert az épület igen leromlott állapota és statikai helyzete miatt semmiféle célra nem tudnánk hasznosítani.”³⁴ Közben a *Művészet* februári számában megjelent Szémann Béla írása a kallódó szobormásolati gyűjteményről: „A cikket elolvasva eszembe jutott a tatai romos zsinagóga- folytatja beszámolóját az igazgató – Miért ne rendezhetnénk be ott egy múzeumot!”³⁵ – Bíró Endre megkezdte hadművelését a gyűjtemény becserkészésére. A MIOK ajánlatát végül mégis elfogadta a Tanács, májusban Budapesten találkoztak a felek. Az erről készült emlékeztető a következőket tartalmazta: „A Tatai Városi Tanács kórház bővítési célra fenti ingatlant megvásárolni kívánja”.³⁶ A templom vonatkozásában a felek között oly értelmű megbeszélés jött létre, amely szerint az eladók hajlandók a telken lévő templomot saját költségükön lebontani, a lebontáshoz szükség esetén a Városi Tanács a bontási engedélyt megadja. „Amennyiben a Városi Tanács a templomot a saját részére megtartani kívánja, úgy azt eladó megtérítési kötelezettség nélkül a Városi Tanács rendelkezésére bocsátja és a vételárban a templom ellenértéke is bennefoglaltatik.”³⁷

A Tatai Tanács Végrehajtó Bizottságának (VB) titkára részéről a Megyei Tanács VB-nek küldött levelében a következőket állította: „A Városi Tanács e területet – a későbbi időpontban – a kórház bővítésére kívánja felhasználni.” A Tanács július 4-én írott, a MIOK-nak küldött levelében váratlanul már nem tartja a templom lebontását szükségesnek.³⁸ Emlékezhetünk a 72-es, de a sokkal közelebbi 1974-es templommal kapcsolatos álláspontra: „egyáltalán nem előnyös, [...] semmiféle célra nem tudnánk hasznosítani.” A háttérben már tárgyalások folytak arról, hogy az épület más hasznosításra kerüljön, derül ki egy augusztus 24-i levélből.³⁹ Az ügy már Gönyei Antalnál, a Kulturális Minisztérium főosztályvezetőjénél volt. Gönyei elvi hozzájárulását adta a szobormásolati múzeum tervéhez, és 2 millió Ft-ot ajánlott fel a múzeum kialakítására.⁴⁰ Július 24-én megkötötték az adás-vételi szerződést, a korábban megállapodott vételárat⁴¹ 230000 Ft-ban határozták meg, az emlékeztetőben leírtakon kívül még az alábbi passzus szerepelt a szerződésben: „A templom berendezése/szekrények, csillárok, vallási jellegű emblémák, kőtáblák, Dávid csillagok stb. nem képezik adás-vétel tárgyát. Ezeket az adás-vételi szerződés hatálybalépésétől számított 30 napon belül az eladó köteles eltávolítani és elszállítani. Ugyanez vonatkozik az ingatlan épületén lévő felekezeti jellegű emblémákra is. Ezek szerint a templomépület üresen képezi az adás-vétel tárgyát.”⁴² Korda László hitközségi elnök 1976. augusztus 10-én⁴³ kelt levelében kéri Bíró Endrét, hogy az addig el nem távolított kőtáblák elhelyezésében segítsen. Bíró Endre tovább-

bíttotta levelét a Központi Múzeumi Igazgatóságnak⁴⁴ azzal a kiegészítéssel, hogy az épület jellegtelenné válása miatt nem javasolja a kőtáblák levételét, valamint ajánlást fogalmazott meg egy, az épület történetét⁴⁵ bemutató tábla felállítására (mindezt csak akkor, ha az első javaslata pozitív elbírálást kap). A Márvány Építőipari Szövetkezet,⁴⁶ a Múzeum főkivitelezője kivitelezési nehéz- 51 ségekre, esztétikai szempontokra hivatkozva szintén nem ajánlotta a táblák levételét. A kőtáblák végül a Múzeumi Igazgatóság döntése értelmében lekerültek a zsinagógáról, és a zsidó temetőben kaptak helyet.⁴⁷ A zsinagóga felújításával összekötött átfogóbb rekonstrukciós munkák során 2004-ben, a deportálások 60. évfordulója alkalmából helyezték vissza a kőtáblákat, de csak az eredetiek másolatait.

Az épület kezelési, illetve használati jogának *határidő nélküli* átadására a Városi Tanács VB részéről 1974. december 31-én datált megállapodás⁴⁸ keretében került sor, a Megyei Múzeumok Főigazgatósága a használati jog átadásáért az átadót kártérítéssel köteles illetni, a kártérítés összegét 100 Ft-ban (!) állapították meg. 1975. január 6-án a VB Igazgatási Osztálya jóváhagyta a december 31-i megállapodást.⁴⁹

Az ügyről született iratok szerint tehát a Tatai Tanács ódzkodott a zsinagóga épületének megvásárlásától, egészen 1974. év júliusáig, amikor egyrészt kényszerből, másrészt a Megyei Múzeumok Főigazgatósága és a Szépművészeti Múzeum között zajló tárgyalások várhatóan pozitív eredménye miatt a vásárlás mellé állott. A Tanács tehát kvázi megvásárolt egy ingatlant a Megyei Múzeumok Főigazgatósága számára, Szobormátsolati Múzeum kialakítása céljából. Ugyanakkor a vásárlást megelőző tárgyalások során a vásárlás címe „kórházbővítés” volt,⁵⁰ ami de facto az adás-vételi szerződésben⁵¹ is szerepelt. A zsinagóga, a „gyülekezés helye” egy zsidó közösség legfontosabb vallási intézménye, kétséges tehát, hogy egy etnikai, vallási csoport legmagasabb képviseleti szerve – ha még a szűkös államszocialista viszonyok között is – értékesítette volna a zsinagógát, ha ismeretes a vásárlás valódi célja.⁵² Egy zsinagógába görög-római, „pogány” szobrok másolatait elhelyezni vallási intoleranciát jelent. A Tanács el akarta kerülni, hogy reflektáljon a zsinagóga helyzetére, hogy értelmezze, megválaszolja a miérteket, a zsidó közösség hiányát, egyáltalán a múlt hosszú árnyaitól irtózott. A felelős viszony helyett, ha tetszik, a felelőtlen kisatírozást választotta, az üres zsinagóga szűrő látványát, a barthes-i punctumot tompítva studiummá „alakították”. Az épületet zsidó attribútumaitól megfosztották, eredeti bejáratát befalazták, átködolták „dejudaizálták”.⁵³

A zsidó képteológia és a talmud szigorú kikötéseket tesz az emberábrázolás kérdésében.

A bálványimádás, készítés problémája

Már a Tízparancsolat II. törvénye említi a bálványimádás, készítés tilalmát.⁵⁴

52 A gyakorlati élethez is tanácsokat adó rabbinikus hagyomány, a Talmud interpretatív szöveg-, beszédhagyományában is széles teret kap a probléma. Amennyire szűk az isteni megfogalmazás, olyan tág a róla szóló irodalom. Mivel hatalmas méreteket halad meg⁵⁵, csak egyes határeseteket említenék, amelyek egy viszonyrendszerbe helyezik a zsinagógában lévő szobrok problémáját.

A zsinagóga díszítése, díszíthetősége egy alapvető probléma. A Salamon templomának felállítására⁵⁶ vonatkozó isteni normatív, formatív parancsot tehetjük a kérdés origójába (növény- ill. pálmadíszítés, kerubok). Salamon temploma az ókori zsidóság számára kanonikus funkcióval bírt, a templom egyfajta térbeli megtestesítője (kánon) volt Isten "jelenlétének", illetve törvényeinek.⁵⁷ A salamoni templom lerombolása fontos momentum volt a közösség áttérésében a rituális koherenciától a textuális koherencia felé.⁵⁸ A zsinagógák csak szimbólumává, jelzésévé váltak a Templomnak, ugyanakkor nagyon hasonló megkötések vonatkoztak a zsinagógákra is.

Ezek szerint a zsinagógában lévő figuratív ábrázolások közül – derül ki egy a Louis Ginzberghez (a 20. századi zsidó tudomány egyik legnagyobb művelője) intézett kérdésre adott válaszból – „semmi domború [...] a falakon semmi figurális nem ábrázolható”.⁵⁹ Tudhatjuk, hogy idővel a díszítőelemek közül az ornamentikus ábrázolásmód megengedetté vált⁶⁰, ahogy láthatjuk a jelenlegi zsinagógabelsőkön is. A képtilalom, a képekhez való kötött viszony átjárja a rabbinikus hagyományt,⁶¹ egységes előírásokról mégsem beszélhetünk. A fent vázolt kevés példa ellenére teljesen világos, hogy a tisztátalan, domború, a szemlélődést, gyönyörködtetést szolgáló szobrokat a képtilalom csúcsának kell tekintenünk. Nem lehet nem észre venni annak az abszurditását, zavarát, ahogy a zsinagóga tetején lévő stilizált törvénytablák hirdetik Isten bálványimádást-készítést tiltó parancsát, és az épület belsejében igazi „bálványok” tanyáznak.

A tér zavara

A gyűjtemény eredeti didaktikai, népművelési/művelődési céljai gyakorlatilag megismétlődtek szocialista köntösben, ahogy a gyűjtemény rehabilitációja megtörtént.

Ha felidézzük Pulszky Ferenc helyzetét a 19. század utolsó harmadában (támogatói klíma, a művelődésügy elsődleges rangja), akkor azt láthatjuk, hogy Bíró egy közel hasonló helyzetben szerzett támogatást (3,5 millió Ft-ot!) a gyűjtemény megmentésére és bemutatására.⁶²

Bíró egy kádári hőstípus volt, kérlelhetetlen „nehéz ember”. A *Népszava* 1978. január 9-i száma Bírót egy szocialista bajnokként prezentálja: „Aztán valaki mégis *verekedni* kezdett megmentésükért”; „S aki *kiverelkedte* a tatai másolatmúzeumot: Bíró Endre múzeumigazgató.” Végigtekintve a gyűjteményről született cikkeket, azt láthatjuk, hogy a gyűjtemény megmentését egyértelmű sikertörténetként aposztrofálták, sőt „a nemrégiben még romos, most már megszépült hajdani zsinagóga”⁶³ megmentése is Bíró Endre nemes cselekedeteinek lajstromát gazdagította.⁶⁴

Csakhogy a szobormásolati gyűjteménynek sem az akkori, sem a mai állapotja nem kielégítő. Schmidtmayer Csaba a gyűjtemény 2009-ben végzett összeírása során bukkant olyan, a kiállításon szereplő téves információkra, amelyek a múzeum 1977-es működése óta nem lettek felülvizsgálva, korrigálva.⁶⁵ Egyes darabok helytelenül lettek felhelyezve,⁶⁶ mint pl. az Augustus császár oltárán (Ara Pacis) található két fríz másolata: helyes sorrendjük fordított lenne.⁶⁷

2004-ben a deportálások 60. évfordulójára készült el Lugossy Mária *Minden idők mártírjai emlékére* című szoborcsoportja. Az emlékművet a zsinagóga kertjében helyezték el (az épület baloldalán), melyet ezzel egy időben emlékhellyé, emlékparkká nyilvánítottak. Az emlékmű esztétikai relevanciája, a ráfordított összeg (26 millió Ft)⁶⁸, illetve az avatási ünnepség publicitása⁶⁹ ellenére a szoborcsoport mind egy térbeli, mind egy emlékezeti gettóban van. Lugossy alkotása absztrakt általánossága, szimbolikus beszédmódja miatt sokkal inkább alkalmas a holokauszt univerzális dimenzióit, minthogy a holokauszt lokális tapasztalatát nyújtani. Nem kétséges, hogy a holokauszt az emberiség egyik legnagyobb bűntette, hogy történelmen kívüli lenne, Heller Ágnes szavaival, azonban, ahogy azt György Péter *Az emlékezet topográfiája* című⁷⁰ tanulmányában kifejti, az univerzalizált (ennél fogva „általános”) holokauszt-kép, annak lokális átélhetőségét, a felelőség érzését veszi el, a már említett *Velünk* történet érzésétől foszt meg. A zsinagóga épülete nem része az emlékhelynek, a park látogathatósága viszont a Szobormásolati Gyűjtemény nyitvatartásához⁷¹ kötött, a felügyeletet a múzeum dolgozói látják el, akiknek ez további megoldandó feladatot jelent. Tapintható a tér szemantikai zűrzavara, megoldatlansága, a zsinagóga környezetét többször is újraírták, alakították⁷², mégsem történt meg a központi elem, a zsinagóga tényleges rehabilitációja. A probléma praktikus, kegyeleti oldala, hogy a megemlékezések után tartott esetenkénti imádkozásoknak nincs szakrális helye, gyakran a zsinagóga takarítóhelységében folynak, mivel a zsinagóga tere szentségtelen.⁷³

Az épület 2004-es felújítása során az egykori bejárat előtt elhelyezett térkövek, illetve a pihenőhely padjai a tatai deportálások fontos helyszínéről, a vasútállomásról kerültek a zsinagóga kertjébe. A tér nagyon is terhelve lett

történetileg, a szervezők⁷⁴ a „morális földrajz”⁷⁵ elve alapján jártak el, azonban anélkül, hogy az általuk végzett „archeológiai” munkát láthatóvá tették volna.⁷⁶ A létrehozás módja, elve determinálja, hogy az ügy befelé forduljon, privilegizálódjon. A múlt ablaka kinyílt egy pillanatra, majd újból becsukódott.

54 A zsinagóga eredeti terének visszaállítására, a szoborgyűjtemény áthelyezésére (Igmándi erőd) van ugyan esély, de a szobrok mozgatása több problémába ütközik. A 3,5 méteres Pallasz Athéné szobrot a múzeum kialakításakor az eredeti bejárat kibontásával tudták az épületbe bejuttatni, kérdéses, hogy az épület jelenlegi állapota átvészelné-e egy ilyen horderejű beavatkozást. Meg nem feledkezve arról a nehézségről sem, hogy az intézmény dolgozói szerint a már az Igmándi erődben raktáron lévő szobrok eróziója is óriási probléma, kétséges, hogy lehetséges lenne-e egyáltalán a gyűjtemény megfelelő megőrzése, kiállítása. Andó Géza által végzett kalkulációk alapján a teljes szobortörténeti gyűjtemény kiállításához kb. 5000 m²-es múzeum, kiállítótér lenne szükséges.⁷⁷ A szobormásolati gyűjtemény egyedüli Közép-Európában, megilletné rendezése, végleges helyének megtalálása, ennek megfelelően nemcsak absztrakt, hanem a fent tárgyaltak tükrében praktikus okai is vannak annak, hogy ne tekintsük a zsinagóga épületét alkalmasnak a szobormásolati gyűjtemény bemutatására.

¹ A jelen következő munka az ELTE szabad bölcsészet szakán, kommunikáció-médiatudomány szakirányon *Zsidó temetők, az emlékezés hiányjelei* címen írott szakdolgozatom rövidített változata. Dolgozatom egy konkrét eset, a tatai zsinagóga történeti, emlékezetpolitikai elemzését tartalmazza.

² W.G Sebald: *Austerlitz*, Európa, Budapest, 2007, 199.

³ Köszönet az információért Vámosi Andrásnak.

⁴ Dési János: *Holokausztmúzeum Budapesten, Múlt és Jövő*, Budapest, 2002/4,.

⁵ Az adás-vételi szerződés részét képezte, hogy a hitközség döntési joggal rendelkezik a zsinagóga használhatóságáról.

⁶ Pulszky Ferenc felszólalása a Képviselőházban, Képviselőház, Napló, 1809-1872, 20, 184 (419.ülés, 1872.jan.13) Szentesi Edit: *A szobortörténeti másolatgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában, Művészettörténeti Évesítő*, LV. évfolyam, 2006/01.

⁷ Henszlmann Imre: *Nézetek az 1841-ki pesti műkiállítás iránt*, *Pesti Hírlap*, 59 (1841.júl.24.), 497499. idézi Szentesi 2006

⁸ Szentesi 2006.

⁹ Pulszky Ferencz: *A „régí műemlékek” befolyásáról az új művészetre*. Olvasta, midőn a nyelvtudományosztály rendestagi székét elfoglalta a nagy gyűlésben any.’28.1841, *A’ Magyar Tudós Társaság évkönyvei VI*, 2 (1840-1842), 18-34. idézi Szentesi Edit: *A szobortörténeti másolatgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában, Művészettörténeti Évesítő*, LV. évfolyam, 2006/01, Budapest.

¹⁰ Nagy Árpád Miklós: *Classica Hungarica (I), Holmi*, Budapest, XIX. évfolyam, 2007/4, Budapest, 472.o.

¹¹ Szentesi 2006

¹² Az Országos Szépművészeti Múzeum Állagai III 1. Budapest, 1914, III.

¹³ Szentesi 2006

¹⁴ Ld. Nagy 2007/04, 479-480.o.

¹⁵ Ld. Nagy 2007/05, 617-622.o.

- ¹⁶ Andó Géza: *Az egykoron volt budapesti szobormásolatok gyűjteménye, Múzeum Café, Budapest, 2009/10-11, 35. o.*
- ¹⁷ Nagy 2007/05 627. o.
- ¹⁸ Szémán Béla: *500 szobor pusztulásra ítélve, Művészet, Budapest, XIV. évfolyam, 1974/2.*
- ¹⁹ Andó 2009
- ²⁰ Az igmándi erőd lehetséges helyszíneként merült fel a gyűjtemény egészének elhelyezésére, a problémára ld. az alábbi fejezetet: A tér zavara
- ²¹ Gyüzi László: *A zsidóság helyzete a tatai Esterházy-uradalomban (XVIII-XIX. század), FBK Évkönyv, Tata, 1994.*
- ²² Ld. Az Esterházy család grandiózus építkezéseit (kastély, piarista gimnázium, bíróság stb.) Körmen di Géza: *Tata a vizek és a malmok városa, Argumentum, Tata, 2007, 5-55. o.*
- ²³ 80., 159 MzSz 184 Kutfók 260. sz.
- ²⁴ Köszönetet kell mondanom Vámosi Andrásnak, akinek információi nélkül nem tudtam volna a közösség háború utáni helyzetét rekonstruálni.
- ²⁵ Homm Györgyné, Dr. Lakos Kornél, Somlai Sándorné (szerk.): *50 éves a tatai kórház (1945-1995), Tata Város Önkormányzatának Kórháza, Tata, 1995.*
- ²⁶ A tárgyalásokban Korda László, a tatai hitközség elnöke aktívan nem vett részt, valószínűleg a Tanács Kordával vette fel ugyan először a kapcsolatot, csak utána kerülhetett az ügy a MIOK-hoz.
- ²⁷ 500/1972
- ²⁸ 1.500/1972- 452.280 Ft.
- ²⁹ 301/1972
- ³⁰ 301/1972
- ³¹ 301-2/1972
- ³² 121/1973
- ³³ 2080/1973
- ³⁴ Feljegyzés – sajnos a Feljegyzés egy levél melléklete volt, annak jogi száma általam nem került rögzítésre.
- ³⁵ Szémán 1978
- ³⁶ Emlékeztető
- ³⁷ Emlékeztető
- ³⁸ 145-2/1974
- ³⁹ A zsinagóga iratanyagában a szerződés megkötése előtt található erre vonatkozó levelezés (május), ami Bíró Endre és Szilágyi János György között folyt.
- ⁴⁰ Ezen dokumentum csak kivonatként van a birtokomban, személyiségi jogok miatt a Múzeumok Főigazgatóságánál található zsinagóga iratanyagai nem kutathatóak. A kivonatokért köszönet Schmidt Mayer Csabának az intézmény dolgozójának. A következőkben csak „kivonatként” fogok hivatkozni 4 db dokumentumra (Gönyei Antal levele Nagy Lajoshoz, Korda László levele Bíró Endréhez, Bíró Endre levele a Központi Múzeumi Igazgatóságnak, Márvány Építővállalat levele a Központi Múzeumi Igazgatóságnak)
- ⁴¹ Ld. Emlékeztető
- ⁴² 1099/1974
- ⁴³ Kivonat
- ⁴⁴ Kivonat
- ⁴⁵ Az épület eredeti funkcióját bemutató tábla csak az épület belsejében található, külső felületéről jelenleg is hiányzik.
- ⁴⁶ Kivonat
- ⁴⁷ A kőtábláról, további sorsokról a zsinagóga iratanyagai között nem szerepel további feljegyzés. A Mózestáblák a temetőben a következő mészkőtáblával egészültek ki: „E kőtábla az átépített templomunkon állt 1861-től 1977-ig”
- ⁴⁸ Megállapodás
- ⁴⁹ 8019/1975
- ⁵⁰ Ld. a teljességre való törekvés nélkül : 301/1972, 2080/1973, Feljegyzés, Emlékeztető, 1099/1974

⁵¹ 1099/1974

⁵² Gianfranco Ravasi érsek, a Kultúra Pápai Tanácsának elnöke 2009. novemberi nyilatkozatában a kongregáció nélküli templomok további használhatóságáról beszélt, álláspontja szerint, ha az épületnek nincs nagyobb építészettörténeti relevanciája, akkor inkább le kell bontani, minthogy az épület más hasznosításra kerüljön. Az érsek mindezt a kommunista rendszer egyházi kulturális javakkal szembeni intoleranciája kapcsán említette (könyvtárak, templomok stb).
ld. http://www.magyarKurir.hu/?m_id=1&m_op=view&id=30123&rovat=1&fokat=1

56

⁵³ A Másolatműzeum láthatatlanságát erősíti, hogy sem a 2009-ben kitett információs táblákon, sem a város honlapján nincs feltüntetve a múzeum. Ez vonatkozik a zsinagóga, illetve a szoborcsoportha egyaránt.

⁵⁴ Kivonulás 20,4,5 a Szent István Társulat bibliafordítása alapján

⁵⁵ A konfliktus az alábbián tagolható (teljesség igénye nélkül): a tárgy rendeltetése (szimbolikus ld. kereszt, használati, gyönyörködtető), a készítő vallása, a tárgy ábrázolata (domború, homorú) stb. ld. Roskó Gábor-Turán Tamás: *Képfogyatkozás*, Akadémia, Budapest, 2004. 107–108.o.

⁵⁶ 1 Kír, 6– A Szent István Társulat fordítása alapján.

⁵⁷ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 2004, 86–128.o.

⁵⁸ UO. 106.o.

⁵⁹ Roskó 2004, 134.o.

⁶⁰ Turán Tamás idéz egy 16. században élt rabbit, aki a növénydíszítést is az áhítatra való veszélye miatt tiltja. Roskó 2004, 130.o.

⁶¹ Roskó 2004, 57–67.o.

⁶² Fontos szempont volt a kiállítandó darabok ideológiai semlegessége.

⁶³ Szémán 1978

⁶⁴ Szémán 1978

⁶⁵ Köszönet Schmidtmayer Csabának, hogy a rövidesen megjelenő kéziratát kölcsönadta.

⁶⁶ Mivel a felső emelet vasbeton alapú galéria (az eredeti fakazat a II. világháború során megsemmisült, vagy eltűnt), a tér közepe szabdalt, ami nem teszi lehetővé, hogy a szobrok egymást mellett legyenek, ugyanakkor az alkalmazott számozás tovább nehezíti a tér kényelmes bejárását. Ld. *Görög-római Másolatműzeum*, In: *Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára*, Budapest, 1990, alaprajz.

⁶⁷ Köszönet Schmidtmayer Csabának az információkért.

⁶⁸ *Holokauszt-emlékhely Tatán*, in: *Népszabadság*, 2004.10.01.

⁶⁹ Gyurcsány Ferenc, miniszterelnök avatta fel az emlékművet, többek között jelen volt még Izrael Magyarországi nagykövete, Suchmann Tamás, Fekete László a Dohány utcai Zsinagóga Főkántora.

⁷⁰ György Péter: *Az emlékezet topográfiai*, In: *A hely szelleme*, Magvető, Budapest, 2005, 11–78.o.

⁷¹ Mivel az épület nem rendelkezik fűtéssel és a fűtés az épület szerkezete miatt megoldhatatlan, a múzeum kénytelen az időjárástól függően novembertől–márciusig zárva tartani.

⁷² 1994-ben került az első emlékmű, egy hatalmas gránittömb a kertbe.

Mind e mellett óriási munkát hajtott végre többek között Kerti Katalin, Lendik József.

⁷³ Schmidtmayer Csaba szóbeli közlés alapján.

⁷⁴ Néhány vezető politikus ötlete volt : Kerti Katalin, Lendik József.

⁷⁵ György Péter: *Az emlékezet topográfiai*, In: *A hely szelleme*, Magvető, Budapest, 2005, 17.o.

⁷⁶ Köszönet az információért Kerti Katalinnak és Lendik Józsefnek.

⁷⁷ Andó 2009

Teljes menetfelszerelésben, végsőkéig elszántan, mégis a helyzet látszólagos trivialisága mögül felsejlő különöségtől óva intve áll a temető kapui előtt. Csak ember állhat így kapu előtt, gondolta magában. Ilyen drámai egyszerűségben. Kifeszítve a nyughatatlan kíváncsiság és taszító idegenszerűség közti játéktér felezővonalára. Mint ama vidékről jött ember, próbálta egy találó párhuzam segítségével konkrétá tenni magának előbbi, némiképp emelkedett, éppen ezért nehézkedés híján lévő gondolatát, az, amelyik olyan menthetetlenül szárnalmas módon állt szintén egy

Miklósvölgyi Zsolt 57

CSUPASZ JELKÉNT

A TÁJBAN

Szamódy Zsolt

tatai zsidótemetőről

készített felvételei mögé

kapu előtt, s kétségbeesetten faggatta annak a kapunak az őret a bejutás lehetőségéről, éppen úgy, ahogy most ő faggatja hasonló szándékkal ezt a kovacsoltvas kerítést, és az azt közrefogó szigorú oszloppárt. Ezek azonban hallgatnak. Néma figyelmeztetésük ellenpárjaként, csupán két riadt kutya vicsorgása hallatszik az udvar mélyéről. Illetéktelen látogató, nyitvatartási időben.

Abbéli gyanúját, mi szerint jelenléte nem kívánatos, a szemből érkező jeleken túl másfelől is igyekeznek egyértelműsíteni benne. A szomszédházak függönyözött ablakai mögül fürkésző szempárok jól irányzott tekintetsugarai fúródnak a háta közepébe.

Figyelik.

Érzi, hogy figyelik.

Hivatásából kifolyólag elszokott már annak tudatától, hogy nem csak ő veheti célkeresztbe látásának lehetséges tárgyait, hanem maga is bárhol, bármikor, bárki célkeresztjének szabad prédájává válhat. Ennek riasztó felismerése azonban máris a cselekvési kényszer javára billenti ki aktuális helyzetét. A kaputelefonhoz nyúl, s két rövid, majd egy hosszabb csengetés többszöri megismétlésével igyekszik, az ellentétes jelek ellenére bebocsájtást nyerni. Próbálkozásai azonban, a megláncolt kutyák zavarodott és egyre élesedő ugatását és nyüzgését leszámítva, viszonzatlanok maradnak.

Már a látogatása előtt számos különböző, főként ismerősei elbeszéléseiből gyúrt, s a fantáziája révén meghosszabbított kép élt benne a helyszínről. E sokszínű beszámolóik jobbára a hely meseszerű zugait, a borostyánnal benőtt csupasz sírkövek romantikus báját igyekeztek kidomborítani, de különös módon, egyik tudósítás sem tett említést arról a bizarr helyzetről, hogy a több száz éves zsidó temetőt egy családi ház udvarán keresztül lehet megközelíteni. Ezt a házat, vette

elkülönítetten szemügyre magának, kétségkívül lakják, hiszen erre enged következtetni az épület utcafelőli oldaláról lekúszó konyhakert a dús paradicsom palántákkal, a bájos virágoskert a veranda előtt, és a két jól tartott korcs a félrebillent moslékos tájával. De akkor miért nem válaszol senki a csengetésre?

58 És hol van a temető?

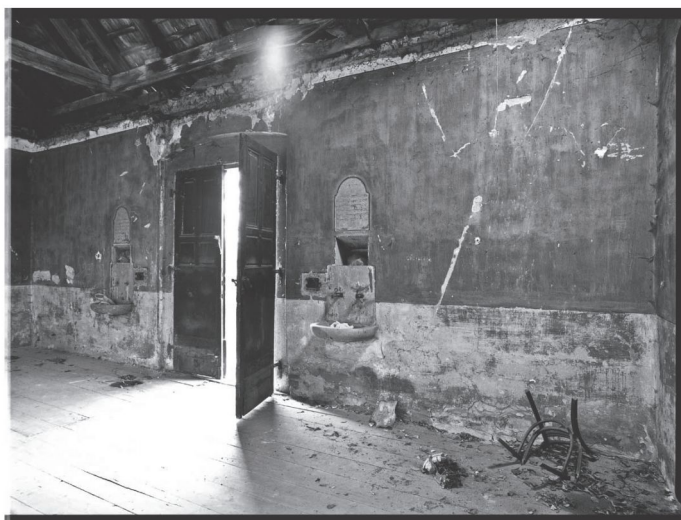
Mérhetetlenül zavaradott, ám ezt a zavarodottságát csak egy módon küzdheti le. A kapu innenső oldalához kötődő, ám mégis azon túlra vonatkozó kíváncsiságát, mérlegelte magában, ennél jobban már nem lehet tovább mélyíteni. Vagy legyúri a túlnani felől támadó taszító idegenszerűség érzetét, vagy az kerekedik felül ő rajta, s teszi semmissé ittlétének valódi szándékait.

Be kell jutnia.

Benyit a kapun, fotóstáskáját keresztbe veti a vállán, át vág a hétköznapi élet érthetetlen díszletei között, s meg sem áll addig a pontig, ahol előzetes számításai szerint a temetőnek lennie kell.

Megáll a ravatalozónak háttal, döbbenetes látvány fogadja.

Több száz különböző nagyságú és formájú, héber betűkkel kódolt kötömb szabálytalan ritmusban a földbe szúrva, kilométer hosszan tekergő indákkal behálózva, sehol egy frissen vágott virág, koszorú a sírokon, a temetők burzsoá kisajátításának, a halál individualizálódásának e harsány nyomai. Ezek a sírhelyek inkább lettek a sűrű futónövények, semmint az emlékezés, vagyis a felejtés művészetének martalékává. Túlságosan is kézzel fekvő, fotogén zsákmány a romantizáló hajlam számára. Némiképp pironkodva bár, de, ha már itt van, megküzdött önmagával, él is a lehetőséggel, mégis legbelül érzi, tudja, hogy inkább hagynia kéne a kőtáblákat, a megannyi látványalkalmat, elhagyatottan, némán, csupasz jelként a tájban.

1.

A természetben sokszor találkozhatunk azzal, hogy hosszú szünetek után egy-egy jelenség hirtelen a korábbiaknál is nagyobb intenzitással mutatja meg magát, mintha a természet kárpótolni akarná magát az addig elmaradottakért. A társadalom mozgásában is láthatunk hosszabb várokozási időszakokat, lassúbb és gyorsabb fejlődési szakaszokat, s talán így van ez a magunk szűkebb szakmai világában is. Talán...

Füzi László 59

A TEÓRIA IGÉZETÉBEN

Békés Márton:

A hagyomány forradalma

2008-ban, a Németh

László-kutatás helyzetét áttekintve azt írtam, hogy 2001 óta, azaz a Németh László-centenárium óta az látszik, hogy akkor semmi nem zárult le, s semmit nem kellett új alapokról kezdeni, sokkal inkább folytatódott mindaz, aminek korábban is megvoltak az alapjai. „Változás, ha egyáltalán történt változás, a jelenségek megmutatkozásának intenzitásában történt...” – mondtam akkor, amivel a magam szkepticizmusát igyekeztem leplezni, hiszen az intenzitás csökkenése a visszahúzódást, a korábban elkezdett munkák befejezését és az újak hiányát jelezte. Nem láttam másképpen a magam kutatásainak helyzetét sem. A 2001-ben megjelent összefoglaló jellegű *Alkat és mű. Németh László 1901–1975* (Kalligram, 2001) című könyvem lehetséges folytatására rákérdező kérdésre egy interjúban a következőket feleltem: „Azzal az olvasással, amivel Némethet olvastam-értelmeztem, egyszerűen ki akartam bontani a művek és írások egymásra ráakódó sorából magát a Németh László-jelenséget, s amikor észrevettem, hogy ez a munka elkerülhetetlenül egyfajta folyamatrajzhoz vezet el, akkor azonnal tudtam, hogy valamikor kell majd egy másik könyvet is írni, amiben majd elemzések, értékelések lesznek. Nem úgy, ahogy a monográfiákban, tehát nem időrendben, s regényről regényre haladva, hanem jelenségkörönként. Az elmúlt öt évben, mióta azt a könyvet befejeztem, valójában ennek az új könyvnek a formáját keresem, mert ha a formát megtalálja az ember, akkor hirtelen minden elrendeződik, a helyére kerül, s akkor már csak meg kell írni a könyvet...”

Természetesen nem mondhatom, hogy az elmúlt időszakban nem születtek érdemleges eredmények a Németh-életmű kutatásában, mert születtek. Ilyennek gondolom a Németh világirodalom-tárgyú írásainak az Ekler Andrea által megvalósított kiadását (*A mítosz emlőin, A kísérletező ember, Szimultán utazás*, Magyar Napló, 2005–2009), Monostori Imre két nagy terjedelmű szöveggyűjteményének („*En sosem kívántam más emlékművet...*” *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*, Argumentum, 2003, „*Európai látóköri magyar*”, *Emlékezések*

Németh Lászlóra, Tiszatáj, 2006,) megjelenését, Monostori Imre Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei című könyvét, Kortárs Kiadó, 2005, Olasz Sándor elegáns összefoglalóját: Németh László (Elektra Kiadóház, 2008), s

60 Dr. Lakatos Istvánnak már a kultusz kialakulását és annak első szakaszát összefoglaló munkáját: *Emlékhelyek, Németh László emlékezete* (Tiszatáj, 2009), mégis mintha lanyhulás lenne érzékelhető ezen a területen. Kell majd egy másik könyvet is írni, válaszoltam a kérdésre magam is, de nem írtam meg azt a másik könyvet, el sem kezdtem, mert napi munkám és egyéb szellemi hajlamaim nem a jelzett könyv megírásának irányába mozdítottak. Az igazság kedvéért azonban azt is meg kell jegyezni, hogy Németh László életművének szervezett, intézményesített kutatása soha nem létezett, ma sem létezik, azt családtagok, tanárok, egyetemi tanárok, könyvtárosok, szerkesztők végezték és végzik előre nem „tudatosított” munkamegosztás szerint.

Talán, mondtam az első bekezdés végén, talán a mi szűkebb szakmánkban is létezik a hosszabb várakozás után a hangsúlyos jelentkezés, erre gondoltam a „talán” leírásakor, s arra, hogy nem lehet véletlen az, hogy a Dr. Lakatos István és Vekardi László halálának időszakában jelentkezett könyvvel egy kutató, aki szemmel láthatóan mindent olvasott, mindent ismer, amit Németh László leírt, ismeri a Németh László-kutatás eredményeit is, s olyannyira áttekintő és eredeti gondolatmenettel áll elő, hogy természetesnek gondoljuk, amikor a következőket írja: „Könyvünkben mi sem arra teszünk kísérletet, hogy csupán a recepciók sorát bővítsük, noha ez sem volna hiábavaló. Nagyravágyást leplező naivság volna ideírni, hogy Németh Lászlóról szóló tanulmányunk csak ‘adalék’ vagy ‘vázlat’ akarna lenni. Szándékunk ugyanis az, hogy miután alaposan tájékozódva a Németh László-historiográfiában, észrevettük, hogy kevés kivétellel az életmű feldolgozása egyfajta újat-nem-mondással küszködik, ezért az újraértékelésre – itt-ott revideálásra – és a Németh-kutatás szempontrendszerének megújítására teszünk kísérletet.” Ehhez a tételhez nyugodtan hozzátehetjük másik fontos állítását is: „A Németh-recepción [...] továbbra is olyan gátakat érzünk – persze nem minden munkára igaz ez! – amelyek talán az író iránti tiszteletből, vagy más, tudományos és akár politikai megfontolások miatt a mélyebb és bátrabb, ezzel a tévedés kockázatát is vállaló megközelítésmódot használhatatlanná teszik.”

2.

Békés Márton feltűnése a rá jellemző felkészültséggel Németh László életművének kutatásában-értelmezésében – erre szerettem volna utalni a bevezető mondatokkal –nem volt kiszámítható, így rám is nagy erővel hatott. Természetesen számos, ám nem minden vonatkozásban az hatott rám, amit mond, de az is, ahogy mondja, mert éppen ebben, a stílus felszabadultságában, a szöveg retorikusságában érhető tetten a Németh László gondolkodásával való találkozásának élménye.

Igaz, könyvében a politikai gondolkodó Németh Lászlót vizsgálja, pontosabban a metapolitikai módon gondolkodó Németh Lászlót, leszögezve, hogy Némethnek csak metapolitikája van, „a politika mögötti, vagy inkább afölötti értelemben használva e szót”, pontosan érzi Németh László gondolkodásának összetettségét, gazdagságát, az életnek és a gondolkodásnak az összekapcsolódását, azt, hogy Németh tudta, „muszáj ’a közvetlen feladat’ mögött üdvösségünk nagy ügyét hajszolni”, ahogyan érzékeli azt is, hogy Németh felfogásában „az ’önmagához hű ember’ görög és keresztény értelemben vett személyiség, de egyszersmind ’kollektív és kozmikus lény is”. Magam is emlékszem arra a pillanatra, amikor megéreztem Németh gondolkodásának az egyéniség, az alkat egészének megmozdító erejét, Békés Márton könyvében mindenekelőtt ezt az erőt adó élményt érzem. 61

A könyv kettős gondolatmenetet tartalmaz, azt is mondhatnám, hogy két egymásba csúsztatott gondolatmenetet, egy leíró jellegűt és egy aktualizálót. Az egyik gondolatmenet Németh politikai gondolkodását, pontosabban Németh metapolitikai gondolkodását vizsgálja. Ennek kapcsán a szerző leírja Németh gondolkodásának főbb jellemzőit, s elemzi az életmű számos fontos csomópontját és környezetét, így készíti elő a címben is jelzett fogalom, „*a hagyomány forradalma*” értelmezését és kifejtését, ami viszont véleményem szerint ön maga ideológiai kísérletével azonos, az aktualizálás és az ideológiai visszavetítés így találkozik egymással, s nemcsak egymást gyengítik, de azt a jellemzést is, amelyet a szerző korábban Németh politikai gondolkodásáról adott.

Ahhoz, hogy pontos lehessen, érdemes időrendben haladnunk, ezért először azzal foglalkozom, amit Békés Márton Németh László gondolkodásáról mond. Békés Márton – mint már előtte is néhányan, meglehet, az övénél kisebb nyelvi erővel – Németh László gondolkodásának metaforikusságából kiindulva a metaforákhoz fogalmakat igyekszik kapcsolni. Itt érdemes is megállnunk, hiszen idéznünk kell azt a számára a folyamatosság lehetőségét megteremtő, ám egyébként is igaz tételt, mely szerint „Németh úgy írt, hogy az aktuális helyzet, amelyben szövegei megszülettek, soha ne korlátozzák annyira, hogy később, amikor a nemzet a történelemben hasonló helyzetbe kerül, ezek ne legyenek (újra) értelmezhetőek”. Tegyük hozzá ehhez, hogy éppen ez a vonás biztosítja Németh írásainak időállóságát, az írásoknak azt a tulajdonságát, hogy papírra vetésük után ötven-hetven évvel még mindig olvashatóak, hogy nem öregedtek el. Békés Márton másik vonatkozó tétele az, amit már Gulyás Pál is észrevett, 1928-tól, hogy új fogalmakat használ, „s ezekhez tartozó metaforikus írói világot alkot, ez adja nyelvének különlegességét, önteremtő erejét és mondani-valójának érvényességét”, ahogy Békés interpretálja Gulyás megállapításait.

A könyvben az így körülhatárolódó területen belül, tehát a metaforikus-ságot fogalmiságra váltva és a gondolatok aktualizálhatóságát mindenkor érzékel-

tetve találkozunk a Németh politikai gondolkodásához kapcsolódó teóriák értelmezésével és értékelésével. Békés Márton pontosan jelzi, hogy Németh politikai gondolatai rendszert alkotnak, ám magát a rendszert Németh nem hozta létre. „Németh László, noha sok politikai tartalmú szöveget – esszét, 62 publicisztikát, irodalompolitikai és történeti tanulmányt stb. – hozott létre, arra látszólag nem vállalkozott, hogy saját politikai elméleteit egy egységes rendszerbe foglalja, még inkább nem, hogy egy egzaktul leírt politikai filozófia köré rendezze el. Ám gondos munkával, alapos és szoros olvasattal megoldható Németh László politikai gondolkodásának rejtélye, amely azonban nem csak egyszerű ‘megírást’ és ‘megfejtést’ igényel. Ennek módszertana a némethi metaforavilág olyan hermeneutikus olvasata, amely az intuíción abszolút nem zárja ki” – mondja. Az enyhén rejtélyes fogalmazás ellenére, a magam részéről is megtartva az intuíción szükségességére való utalás jogosságát, csak alap-elemeiben ismertetem azt a rendszert, amelyet Békés Márton létrehozott, és utalok arra, legalábbis az adott lehetőségeken belül, hogy hol lépett túl a Németh-kutatás eddigi eredményein. Paradox jelenséggel fogunk találkozni, bár Németh László politikai gondolkodása alkotja a könyv témáját, mégis azt fogjuk látni, hogy valódi jelentőséggel az a gondolkodói struktúra bír, amellyel a szerző megközelíti a jelzett témát.

Az alábbiakban Németh politikai gondolkodásán belül azokat a területeket említem meg, amelyekben Békés Márton áttekintései, összefoglalásai, új meglátásai jelentős eredményeket hoztak. Ilyennek látom azt a megállapítását, amely szerint Németh „politikai értelemben legaktívabb korszaka a ’30-as évek első kétharmadában volt, ám ez előtt és ez után is alkotott olyan műveket, amelyek, ha nem is konkrét politikai hitvallást, de ezt alátámasztó elméleti és politikai gondolatokat hordoztak”, ugyanakkor jelezni kell, hogy az ezt folytató gondolatsor minden állítását nem tudom elfogadni. „Németh a ’20-as évek végétől a ’40-es évek első harmadáig egy olyan különös – Magyarországon minden szempontból egyedülálló – gondolatrendszer körvonalazott írásaiban, amelynek nem is túl távoli rokonát a konzervatív forradalom rövid életű paradigmájában lelhetjük meg” – olvasom, s jelzem is, hogy a harmincas évek közepén magam a folytonosságot tagadó nagyobb cezúrát érzékelek Németh pályáján, s véleményem szerint ez a cezúra azonnal érzékelhetővé is válik, ha nem Németh metapolitikáját, hanem a valódi erővel szembenálló és az idővel is kapcsolatos politikai gondolkodását szemléljük. Hasonlóképpen ehhez, Némethet magam nem tudom azonosítani, még abban a mértékben sem, amennyire ezt Békés Márton teszi, a konzervatív forradalmisággal. Ugyanakkor mély egyetértéssel idézem: „Németh Lászlónál a politika nem a szó reális vagy szokványos értelmében használt kifejezés, hanem mindig a metaforák világából leszivárgó magatartás, az élet példa teremtő ereje az emberi közösség életében. Németh ennek megfelelően a hatalmat is etikai és szellemi módon értelmezi, amikor így ír: ‘A hatalom elsősorban szellemi befolyás, amelyet a példakép gyakorol’”.

Fontos, amit Némethnek a közösségéhez való kötődéséről olvashatunk: „Németh László politikai elvei mögött egy szervező ősmotívum húzódik meg: a hűség a közösség iránt. Ahogyan a *Tanú* feladata a legjobb élelátással elmondani azt, ami van, úgy írója számára inspiráló erő ennek erkölcsi kategóriát alkotni – ez a morális háttér a hűség”. Ugyancsak pontos és lényegre 63
törő összefoglalással találkozunk Németh utópiái kapcsán – „mentális háttér az üdvösség-harc mögé”, írja szerző. Nagyon mély az a gondolat, amelyet a népiség és Németh László, áttételesen pedig Dosztojevszkij és Németh László szellemi kapcsolatáról olvashatunk: „Németh népisége a politikai cselekvés sajátos háttértartama, a legitimitáció megteremtője, a hűség fészke. Metsző-pont az egyéni üdvösség-ösvény és a közösségi/nemzeti szolidaritás harmadik útjának kereszteződésében. Németh népisége azon európai értelmiségi magatartás kortársává teszi, mint amelyet Dosztojevszkij szlavofilizmusa és Unamuno kihatizmusa is jelent: egyéni, belső üdvösségüket mindhárman saját népük közösségi emelkedésével és tökéletesedésével kötötték össze.”

Az idézett részben különösen a Dosztojevszkij-utalást érdemes figyelniük, az eddigi kutatás ugyanis főképpen Németh vallási ösztöne, üdvösség-harca kapcsán utalt vissza Dosztojevszkijre. Békés Márton ezt a szellemi kapcsolatot kiterjeszti a közösségi szférára is, a közösségi gondolkodásban megbúvó mélységekre. „Németh maga írja a közép-európai nemzetek értelmiségeinek két útjáról, hogy egyfelől létezik a nyugatos, saját népüket félbarbároknak nézők tábora, de másfelől adott a lehetőség egy másik magatartásra is – mondja ennek kapcsán. – Németh ezt válsasztja. Ilyen ‘a nemzet humuszában’ álló Dosztojevszkij-fajta író, aki hisz a kihatásmentes kultúra-csírák jövőjében s eltolja a Nyugat gyámkodó kezét”. Ugyanakkor jó érzékkel jelzi, hogy az említett hatás ellenére, s annak ellenére, hogy Németh sokat tanult Dosztojevszkijtől, „nem követte őt a keleti úton, és minden ellenkező beállítással szemben nem volt Nyugat, végképp nem a nyugati kultúra ellensége...”

Magam, aki Németh gondolkodását az általa megélt s tudatosított válságokra adott válaszként értelmeztem, szintén egyetértően idézem a válságokkal kapcsolatos tételt: „Németh a válságot négy törésvonal mentén kibontakozó, egyik létformából a másikba történő átmenetként azonosította. Ellentétpárjai a következők: kultúra–civilizáció, minőség–menyiség, elit–tömeg, művészet–fogyasztás. Különösen jelentős, véleményünk szerint, hogy Németh a krizeológia legnagyobb neveihez hasonlóan a részkrízisek összetorlódásában látta a világméretű öszválság okát, egy olyan időszak kortársának érezte magát, amelyben a bomlás általánossá vált, de az ember egyszersmind a végkifejlethez is egyre közelebb került”. Hasonlóan mély értelmű az, ahogy Békés Márton Németh görögségélményét vagy szocializmusfelfogását értelmezi, ez utóbbi kapcsán

Némethnek az Illyés Gyulához írott leveléből idézi azt, ami a Németh által vallott nyugati szocializmus elvének szinte már axiomatikus összefoglalása: „Nyugati kultúra és szocializmus összekapcsolása az, amire ösztönünkben mindketten vágyunk”. Fontosnak gondolom a Németh mellérendelő gondolkodásáról
64 eddig írtak általánosítását is: „Németh saját politikai igazgatási, képviselői rendszerét a ‘mellérendelés művészete’-ként nevezi el. A kisközösségek, tájegységek, községek, szövetkezetek, önkormányzatok egymásmelletteiségének szövetsége, ha tetszik: szigeteinek hálózata, telepeinek szervezet-rendszere adja Németh elképzelt politikai rendszerének alapját. Németh a demokrácia látszatintézménynek tartott rendszere helyébe egy szervességen és politikai mellérendelésen alapuló képviselői rendszert tervezett.” Még ebben a rövid ismertetésben is kiemelendőnek gondolom Németh kulcskifejezéseinek jellemzését és összekapcsolását: „Németh két fontos példaképe, Berzsenyi és Széchenyi a közép kategóriájának esztétikai és politikai pozicionálását végezte el. Némethet pedig úgy jellemezhetjük e sorba illesztve, hogy összefonta a közép, a belső és a mélység kategóriáit, hogy a minőség különböző megnyilvánulásainak helyeit egymás mellé rendelhesse. Ennek megfelelően a mélység a minőség rejtkehelye, a közép az a pont, ahol áttörhet és kirobbanhat, míg a belső a minőség forradalma iránt elkötelezett ember üdvösségének helye.”

3.

Annak, aki folytatni akarja a Németh-életmű kutatását, annak pontosan fel kell majd mérnie, hogy Békés Márton friss tájékozódása, filozófiai és politikaelméleti képzettségével mit fogadott el az eddigi eredményekből és mit adott hozzá az eddigiekhez, magam csupán a fenti kiemelésekkel igyekeztem jelezni invenciózus gondolatmenetét. Ahogy utaltam már rá, az egyes részterületek értelmezését Békés Márton összekapcsolja, így átfogó elemzést is adja Németh politikai gondolkodásának, a szakmai értékelést ezzel kapcsolatban is el kell majd végezni. Most összefoglalójának csak egyetlen rövid részletét idézem, de nem azért, hogy úgymond a szakmai véleményemet fűzzem majd hozzá, hanem azért, hogy Békés Márton gondolatmenetének korábban már jelzett második összetevőjére is felhívjam a figyelmet, ugyanis így találkozunk az egymásba csúsztatott kettős gondolatmenettel. „Németh (politikai) filozófiája már egyértelműen csak metaforavilágából érthető meg. A némethi politika filozófiai mondanivalója [...] az, hogy a nép őrzi a történelem tanulságait, a múltat és vele a hagyományt, mint-hogy a mélységben elhelyezkedve az idő által nem érintetik meg, így a romlásnak, a hanyatlásnak és a válságnak nincs kitéve. Ez a mély, népi réteg (‘mélymagyarság’) azonos metafizikai szinten helyezkedik el Európa archaikus-középkori vilá-gával és a görögséggel, mely utóbbi a minőségi ember örök visszakövetelt létmo-dellje. Az ide, ezekhez való csatlakozás Németh értelmezésében egyetlen jelent a fenti, felszíni élet megújításával, cezúraszerű – azaz forradalmi – megváltoztatásával,

hiszen olyan tartalmakat szabadít fel, amelyek tiszták és romlatlanok. Ez a forradalom az, amit Németh az archaikus értékek, a 'mélymagyarság' Apolló, a minőség és az élet forradalmával azonosított, mi pedig a hagyomány forradalmaként értelmeztünk újra. Ez a modernitás elleni akciót jelöl, pontosabban a modernitást megelőző tartalomnak az öt követő időben való újratertetését, aktualizálását, reaktíválását célozza, egy ehhez szükséges radikális tett által."

65

Ha a könyv egésze nem bizonyítaná eléggé, akkor ez az idézet önmagában is utalna arra, hogy Békés Márton nem csupán Németh gondolatrendszere ide kapcsolható részének elemzését és értékelését végzi el, hanem a saját fogalmi rendszere felől aktualizálja is azt. Az aktualizálás ebben az esetben a *hagyomány forradalma* kifejezés által jelölt tartalmaknak a Németh-életműből való, szerintem erőszakolt kibontását, a fogalomnak a szerző általi értelmezését, az így értelmezett jelenségnek a Németh-életműre való rávetítését jelenti.

Egy-egy életmű aktualizálása szükségszerűen mindig egy részterület kiemelésével és új körülmények közötti mozgásba hozásával jár együtt, miközben az adott összefüggésekből való kiemelés átértelmezi a szóban forgó területet, s tovább élte az életművet, egy-egy életmű időbeli létezése másképpen nem is képzelhető el. Az aktualizálásra, Németh politikai gondolkodásának a jelzett szempontból való tovább éltesítésére, arra, amire Békés Márton kísérletet tesz, azért hívom fel külön a figyelmet, mert véleményem szerint Békés Márton nem a „valóságból” kiindulva „életeti” tovább az életművet. Meggyőződésem szerint Németh nem volt „a hagyomány forradalmára”, vagy megengedőbben, merthogy életműve valóban roppant összetett, nem csak a hagyomány forradalmára volt, ezért a könyv bravúros gondolatmenetei mellett véleményem szerint Békés Márton gondolatmenete alapján a jelenség „átértelmezésével” is találkozunk. Németh gondolkodása, metaforarendszere, politikai és metapolitikai tételsora roppant összetett, az időben is állandóan változó, s mindig új arcot mutató jelenség volt, ezért önmagában is elhibázottnak gondolom azt a kísérletet, amelyik csak egyetlen nézőpontból igyekszik ezt a jelenségkört élővé tenni. Más az, ha egy területet mutatunk be, az egésznek az egyik részletét, erre utaltam akkor, amikor a Békés Márton által kihalított terület mintaszerű leírására és értékeléséről szóltam, és más, amikor csak erről a területről, mint Németh gondolkodásának jellegét meghatározó területről esik szó, hiszen az egész jellemzéseként az összetettséget és más szövegeket is meg kellene említeni.

Sajnos, most sincs terem a rendszerszerű összefoglalásra és az azon belüli értékelésre, ezért csupán pár, a Békés Márton által felvetett kérdéshez fűzöm hozzá a magam megjegyzéseit. Ismételten jelezni kell, ha az előző mondatokból ez nem derült volna ki, a korábbiakból viszont talán igen, hogy Békés érzi és érti

Németh életművének összetettségét, a leszűkítésre nem a jelenség leírásakor, hanem a továbbvitel szempontjának kialakításakor tesz kísérletet, ezért kell hangsúlyoznom azt, hogy Németh gondolkodásának „a hagyomány forradalmiságaként” való értelmezése nem fedi le a jelenséget. Ha nem ezt tenném, akkor az a látszat keletkezhetne, hogy nem fogadom el azt, ami egyébként természetes, ti., hogy minden „továbbvitel” szükségszerűen leszűkítéssel jár. Úgy látom, hogy Békés Márton a maga teoretikus alapvetései alapján szűkíti le Németh gondolkodását, a magam gondolkodása ezt nem tudja elfogadni.

Lássunk pár példát. „Németh életművének középponti kulcsfogalma olyan akciós jelöl, amely forradalmi lendületű – némi reformátori dühvel és salakként utópikus felhangokkal terhesen –, de szándéka szerint a múlt értékes tartalmát hozza vissza. Az emberi létezést akarja minőségivé tenni. Nem azért, mert ezzel majd jobb lesz az ember, hanem, mert valamikor ilyen volt. Nem előrehaladó forradalom ez, hanem restauráló.” Erre a tételre nem tudok mást mondani, mint azt, hogy ez a tartalom is benne volt Németh „forradalmiságában”, ha tetszik, akkor a Békés Márton által a Farkas János Lászlótól idézett konzervatív forradalmiságában, ám ekkor már Vekardi Lászlóra is vissza kell utalnom, aki a rendszerváltást követően joggal háborodott fel, mondván, nem gondolta, hogy egyszer a szocializmusáért kell Németh Lászlót megvédeni, s mindezt úgy mondom, hogy tudom, hogy Németh László szocializmus-felfogása és a „megvalósult szocializmus” közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Mindez csak a szavakkal való játéknak tűnhet, meglehet az is, s még akkor is a szavakkal való játékról van szó, ha azt mondom, hogy Németh ún. forradalmi koncepciója vagy minőség-szocializmusa is a jelenre vagy a jövőre vonatkozott, mert hiszen arra vonatkozik Békés Márton interpretálásában a „hagyomány forradalma” is. Ezért pontosabb, ha azt mondom, hogy Németh koncepciója konkrét történelmi és jelenbeli tartalmakat is hordozott, azok fontos részét képezték gondolkodásának, másképpen nem is lehetett volna elképzelni azt, hogy az utópia az ő felfogásában nem más, mint az élet meghosszabbítása. Ahogy a világtörténelemről és a magyar történelemről, úgy a korabeli magyar társadalomról is részletes „koncepciója” volt, ezt az adott mozaikokból ugyanúgy össze kellene rakni és ugyanúgy interpretálni kellene, ahogyan azt Békés Márton az általa vizsgált területeket illetően elvégezte. A *Szárszói beszéd* például az egyik összefoglalója annak, ahogy Németh a magyar történelmet, s különösen a hozzá időben közelálló történelmet látta, ennek a felfogásnak a korábbi látásmódváltozatok mellett későbbi módosulásai is léteztek. Németh íróként-gondolkodóként a múlt mellett a mindenkori jelenből is táplálkozott, ezért gondolkodásában nem csupán a folytonosság jegyeit szemlélhetjük, hanem a változás, átalakulás, tagadás megnyilvánulásait is. Az általa megélt nagy történelmi korszakok mindegyikéhez sajátosan viszonyult, s viszonyulása sok tekintetben gondolkodását is befolyásolta, a lehető legtermészetesebb módon. Az idővel sajátos párbeszédet folytatott, a mindenkori jelent

megválaszolta, miközben a jövőt készítette elő. Ha ebben a magyar világban nem csupán állandó kapkodásra nyílna mód, hanem érdemi munkára is, akkor már régen bizonyítani kellett volna, hogy Németh, csupán egyetlen példára utalva, már 1957-től mennyire érezte a „hatvanas évek” légkörét, s már rég be kellett volna mutatni, hogy ezeket a bizonyos „hatvanas éveket” 67 mi mindenben készítette elő.

Politikai gondolkodása nem a realitásokban gyökerezett, s keveset, nagyon keveset tett azért, hogy eszméi megvalósuljanak, az ideák papírra vetésén kívül szinte semmit, így közvetlenül nem is lehet politikai gondolkodónak nevezni, a tettet az írással azonosította, de azt is gondolom, hogy meghamisítjuk a valóságot, ha csupán metapolitikai gondolkodónak tartjuk. Sokszor idéztem már élete egyik legfontosabb írásából, az *Ortega*-esszéből a következő tételt: „A jelen az ember drága kincse. Drága, mint a szabad-akarát. Legnagyobb erőnkőről, az erőfeszítés érdemességéről mondunk le, ha a jelent odaajándékozuk a történelem távlatának. Praesens perfectumban nem lehet nagy dolgot csinálni”, s így tovább. Tudom, a fentiek értelmében ez a tétel önmagában nem bizonyít semmit, annál is inkább, mert Békés Márton is érzékeli Németh gondolkodásának jelenre irányulását, hősies magatartását, azt viszont árulkodónak tartom, hogy noha ennek a tételnek csak az egyik részét idézi, a maga gondolatmenetét mégis elhatárolja Németh gondolkodásának ettől az irányától, s az ebbe az irányba forduló Némethet voluntarista jelzővel látja el. Hasonló ehhez az, amikor megállapítja: „Németh a minőség forradalmát korántsem csak az Apolló-metaforába csomagolva képzelte el mint a minőség princípiumának időbeli megjelenésére alkalmazott allegorikus jelképrendszert, hanem a politikai gyakorlatba leszivárgó érvényes társadalmi tartalomként is el tudta képzelni”. Ismét csak kérdezem, ha a minőség forradalmának Békés Márton által is elismerten volt konkrét társadalmi tartalma, akkor miért nem foglalkozott vele?

Ezt a vonulatot, a Németh-írásoknak konkrétan a társadalomhoz kötődő tartalmát és a maga írásának a Németh-írások konkrétumaitól elhatárolódó vonulatát Békés Márton a következőkkel zárja le: „Németh konkrét, azaz gazdaság- és társadalompolitikai, illetve közigazgatási elméletei legfeljebb gondolat-kísérletként kezelendők. Főképpen azért, mert a metaforától az anyagi megvalósulásig végigvitt gondolat befejezése és leírása Némethnél erős belső készletként jelentkezett. A manifesztálódás ilyen akarata közben a (meta)politikai metaforarendszer elemeinek egyes darabjai (‘kert’, ‘sziget’, ‘új nemesség’ stb.) kitértek az egzisztenciális, belső valóságból, és követelni kezdték a maguk számára, hogy társadalmi szinten valósulhassanak meg”. Talán mondanom sem kell, hogy ezt a kérdést sem látom ilyen egyszerűen. Németh valóban nem volt realista, de gondolatai erősebben kötődtek a valósághoz annál, hogy

metapolitikai gondolkodónak lássuk, s hogy egy-egy társadalmi érvénnyel bíró gondolatát a manifesztálódás akarataként értelmezzük. El kell olvasnunk Monostori Imre könyvét, a *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei* címűt, és egyből láthatjuk, hogy egy-egy jellegzetesen Németh László-i fogalom 68 ezer ponton kapcsolódott ahhoz a korhoz, amelyikben megszületett.

S ha ezt mondom, akkor még nem beszéltem a szépíróról, aki ismét csak sajátos módon kötődött a valósághoz, erről Németh maga is írt a *Regényírás közben* című írásában, most konkrétan a „valóság illúzióját” felkeltő réteg kialakításáról írottakra gondolok. De ezt az írást sem kell elolvasnunk, elég, ha a regényeit elolvassuk.

Németh László természetesen értelmezhető metapolitikai gondolkodóként, de ehhez gondolatrendszerének egyes elemeit teoretikus vagy éppen ideologikus módon ki kell ragadnunk a többi összetevő közül, s új rend szerint kell elrendezniük az alkotó elemeket. Békés Márton mindkét műveletet elvégezte, a kiragadásról már volt szó, az új rend szerint való elrendezés pedig akkor válik megragadhatóvá, amikor a következőket olvassuk a minőség forradalma kifejezés értelmezése kapcsán: „Mindaz, hogy az életet egy korábbi, értékesebb és elnem-halványodott állapothoz – a léthez, a görögséghez vagy a mélységhez – forradalmian visszatérítő tettet hogy hívjuk, lényegében csupán szemiotikai kérdés, mégis Németh azzal, hogy minőségnek nevezi, mi pedig, hogy hagyománynak, megfogható(bb) és jobban értelmezhető jelentést adunk neki”. Az történik, amit korábban, logikai módon már leírtam, Békés Márton a „minőség forradalma” kifejezés tartalmát közelíti a hagyomány forradalma kifejezéséhez, innét pedig visszafordul, s ezt a tartalmat rávetíti magára a Németh László-jelenségre is. Ismételten mondom, az én értelmezésemben a „minőség forradalma” jelenségkör tartalma gazdagabb, mint a hagyomány forradalma-jelenségköré, mert a való élet számos elemét is magába sűríti, kezdve a nagy és ismét aktuális kérdéssel: „A munkanélkülieket számon tartjuk, de ki törődik a munkásokkal?” (Az aktuális kérdés kapcsán természetesen a munkanélküliekre is gondolok.) Ha jól olvasom, akkor magának *A minőség forradalma* című kiáltványnak minden konkrét tartalma az adott társadalom életéből származik, ahhoz, hogy a jelzett transzformáció végrehajtható legyen, Békés Mártonnak a *Keats Hyperion-ja vagy a minőség forradalma* című íráshoz kellett fordulnia. De nemcsak ez vagy az létezik, hanem a kettő együtt, s a kettő együtt fejezi ki Németh László gondolkodását. Természetesen nem tagadom, hogy „minőség forradalma” jelenségkör magában őrzi a hagyomány forradalma jelenségkört, s Békés Márton fontos eredményének tartom, hogy bevezette ezt a fogalmat, ahogyan azt is, hogy megtalálta a hagyomány forradalma kifejezés filológiai hátterét is, a *Fantomok ellen* című írásból idézi: „Hagyomány és forradalom nem ellenségek: hanem egy olló két szára; múltból és jelenből támadó mélymagyarság.”

Az előbb említetthez hasonló távolságtartásomat fogalmazom meg a kötet záró pontján szereplő szövegrészletek kapcsán is. Amikor azt olvasom, hogy „Apolló Németh által kibontott ’mitológiai jelképe’ nem mást jelent, mint azt, hogy a válság szürkületében, a határhelyzet csúcspontján jön el a pillanat (mely tehát az idő szürkülete), amikor végre lehet hajtani a válság legyőzésének akaratát, vagyis realizálni lehet a tettet, ami az idő összekötésére és ezáltal való uralására vonatkozik”, akkor azt mondom, hogy Németh gondolkodásában megvolt a hajlam az idő összekötésére, az idő uralására viszont nem törekedett, hajótöröttként, aki a csillagokat nézte és a partot kereste, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek, ez a vágy nem is irányíthatta. Amikor viszont azt olvasom, hogy „érdemes lenne az emberi életet úgy értelmezni, hogy a mindenkori ’jelen’ a hagyomány forradalma lehessen – s ezzel a múlt öröksége megmaradjon minden pillanatban, amelyet meg kell ragadni, hogy az időben valóságosan, autentikusan lehessünk jelen”, akkor azt mondom, hogy olyan gondolati konstrukcióval találkoztam, amelyeknek Németh gondolkodásának egyik ága is csupán pár összetevőjében lehet az előfutára, de nem egészében. Mindennek igazolásként Németh egyik legtömörebb és legszebb, a gondolat által esztétikai és etikai szépséget is magában hordozó szövegéhez, *A vásárhelyi kútra* című írás tizenhat pontjához fordulok. Nem idézem egészében a másfél nyomtatott oldalnyi írást, csupán három pontját idézem, a kilencedik, a tizenegyedik és a tizenötödik pontot.

„9. Ahogy a reneszánsz, a középkori ember mögött az ókorit, úgy értette meg a huszadik század – tudomány és művészet – a latin görög alatt egy ősbibb műveltséget. A világműveltségnek ez a tudás az alapja.

[...]

11. Irodalmunkban, mely mint nemzet-gyógyító életelixírre járt a nyugati műveltségre, Európa megőrzött fénye él; legnagyobbjainknak ugyanakkor lehetetlen volt Európa alatti mélységekre nem emlékezniök.

[...]

15. Az ifjúságnak joga, hogy az életet igényei és eszméi szerint újrafogalmazza. A halál ott kezdődik, ahol erről a jogáról, tudatlanságból vagy a könnyebbet keresve lemond.”

Láthatjuk, az idézett első két pont Németh kultúrafelfogását foglalja össze, s utal a mélységekhez való vonzalmára, abban az értelemben, ahogy azt Békés Márton is megfogalmazta. A harmadikként idézett pont viszont az ifjúság, a mindenkori ifjúság kapcsán a jelen megélésének szabadságára utal, arra, hogy az ifjúságnak joga van az életet az igényei és az eszméi szerint újrafogalmaznia, s egyetlen szót sem szól a hagyomány megélésének módjáról, arról, hogy a múlt öröksége „megmaradjon minden pillanatban”. Azt sem mondja, hogy igen, s azt sem, hogy nem, semmilyen megszorító jellegű megállapítást nem tesz.

4.

Az eddigiekből nyilvánvalóvá válhatott, hogy Békés Márton könyvét roppant komoly filológiai megalapozottsággal bíró könyvnek tartom, melyet elsődlegesen mégis teoretikus érdeklődése határoz meg. Gondolatmenete filológiai háttérrel foglalkoztam, az ideológiateremtésig eljutó teoretikusság értékelése viszont nem az irodalomtörténész feladata. Mégis, olyan irodalomtörténészként, akit Németh László életműve kapcsán nem csak a filológiai kérdések foglalkoztatnak, hadd mondjam azt, hogy Békés Márton teoretikus-ideologikus vállalkozása legalább annyira meglepett, mint filológiai munkájának elmélyültsége. Meglepett, mert magam úgy érzékelem, hogy egyfajta „ideológiai vákuumban” élünk, így minden ideológiai útkeresés az újdonság erejével hat rám. Ám az is lehet, hogy az ifjabb éveimben hallott-olvasott ideologikusság tart távol az ilyen jellegű útkeresésektől. Nem a Fukuyama által leírt „történelem vége”-felfogás miatt gondolom azt, hogy egyfajta ideológia-szünetben élünk, hanem azért, mert életünk olyan meghatározottságok között létezik, amelyek a magam tapasztalatai szerint eleve kizárják az ideológiateremtő kísérleteket. Éppen ezért azt sem tudom eldönteni, hogy Békés Márton könyve az erre az állapotra való válaszként, avagy egy újabb korszak előfutáraként született-e meg, egy olyan korszak előfutáraként, amelyikben újra megjelenik az ideológiai és politikai-filozófiai gondolkodás. Gondolatmenete roppant érdekes gondolat-kísérlet, amely kapcsán elsőként éppen az alapfogalmat, a hagyomány forradalmát kell végiggondolni, s arról az állapotról kell tűnődnünk, amelyben elérjük a „hagyomány minden pillanatban való megmaradását”. (*Kortárs Kiadó, Bp. 2009*)

„BUJDOSÓNAK SZÜLETTEM”

Hódoltsági irodalom.

Az irodalom államosításától

a forradalomig

„Minden reggel, ébredés után, megeszem egy hámozott almát, elszívom az első cigarettát, s aztán fél órán át olvasom a Bibliát és Arany vagy Vörösmarty valamelyik versezetét. Ennek a reggeli szájöblögetésnek kettős célja van: nem akarom elfelejteni, hogy magyar vagyok és nem akarom elfelejteni, hogy ember vagyok.”

(Márai Sándor: *Napló*, 1949)

A *Válasz* 1935-ös évfolyama élén jelent meg Cs. Szabó László *Levél a Bujdosóhoz* című esszéje: „Bujdosónak születtem. Anyyira bujdosónak, hogy legszívesebben egy deltánál éltem volna, esőverte nagy ablakkal a tengerre. [...] De hiányzott a bátorságom, hogy kitartsak a jó ösztön mellett. Ma már túl vagyok az első ifjúságon, egyhamar nem könyöklök külföldi hidak karfájára vagy búbos vízköpőkre. Irigylés nélkül, fájdalmas magyar felemre fordulva gondolok kitartóbb bujdosókra.”¹ Amikor Cs. Szabó ezt írta, huszonkilenc éves. Éppen másfél évtizeddel korábban rózta e sorokat, mint tényleges száműzetésének kezdete. 1937-ben jelent meg *Levelek a száműzetésből* című kötete. Semmilyen személyes vagy történelmi tapasztalata, tudása nincs erről az állapotról, ezekről az érzésekről. Vajon honnan jöttek ezek a gondolatok, hiszen még a leglázasabb álmaiban sem merülhettek fel azon idők borzalmai, amelyek majd valóságosan is bujdosásra kényszerítik? Aztán, ha úgy tetszik, megjött a bátorsága is. Könyökölhettet leget külföldi hidak karfájára, búbos vízköpőkre.

Halála óta közel negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Cs. Szabó László életművének egy igen fontos fejezete a magyarországi olvasók előtt is ismertté válhasson. Árulkodó ez a késlekedés, s feltehetően csak hosszas nyomozás után körvonalazhatnánk okait. Ehelyett e körben meg kell elégedjünk Füzi László összefoglalásával: „A Cs. Szabóra jellemző szellemi meditáció azonban kívül

került a magyar életen, s a politikai mozgás is gyorsabb volt annál, amivel ez az írói világ kapcsolatba tudott volna kerülni. Cs. Szabó olvasóra találása azóta is várat magára, ez akkor fog majd bekövetkezni, ha a szellemi élet visszatér a maga szellemi kérdéseire – s ha szükség lesz még arra a szellemi tájékoztatásra, amelyhez Cs. Szabó László akarva-akaratlanul a maga alakját és gondolkodását hozzákapcsolta. Ha ismétetlen kialakul a szaktudomány és a szellemi semmitmondás közötti sáv, ha a műveltségnek, a szakmán és a szakmaiságon túlmutató műveltségnek ismét kultusza lesz Magyarországon.”²

Az emigráció első éveinek terméséről teszünk tehát említést, az 1949-es kényszerű meneküléstől az 1956-os forradalomig, ahogy Cs. Szabó nevezete, a „hódoltsági irodalom” korszakáról írott esszéiről, vagy a szerkesztő kormeghatározását ide idézve: az irodalom államosításától a forradalomig tartó időszakában születettekről. A könyv terve Czigány Lóránt, a kötet szerkesztőjének fejében már Cs. Szabó életében, a *Hűlő árnyékban* című kötet bibliográfiájának összeállításakor megfogant, amelynek pillanatát így idézte fel: „A másik téma³ pedig az volt, és a mai napig sajnálom, hogy még mindig nem jelent meg, hogy nagyon kombattáns hangvételű cikkei voltak az ötvenes évek irodalmi életéről a *Hungária* című müncheni lapban. Nagyon civilizáltak voltak, mert ő mindig olasz párbajtőrrel vívott, és csak oda szúrt, ahova kellett, máshová nem, a lábára sem lépett senkinek. Amikor mondtam neki, hogy össze kellene állítani ezeket is, mert nagyon jó kortörténeti dokumentum az ötvenes évekről, akkor azt mondta elgondolkozva: ezt majd a halála után kell...”⁴

Cs. Szabó László 1935-től 1944-ig a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, ahová Kozma Miklós elnök hívta meg, Németh László távozását követően. A rádióban vezetése alatt, amíg lehetett, számos baloldali és zsidó író is megszólalhatott. A német megszállás után tisztségéről lemondott, Balatonfüreden Bajor Gizi villájában, majd Budán bujkált. Bajor Giziről öngyilkossága okán már emigránsként e kötetbe is felvett írásában emlékezett, olyan barátra, akinek elvesztését nemzeti gyászként élte meg, hiszen őt a magyar színészet géniuszának tudta. 1945 után Ortutay Gyula a rádió elnökeként visszahívta korábbi munkahelyére, de Cs. Szabó nem vállalta, s helyette a Képzőművészeti Főiskolán tanított magyar irodalmat és művelődéstörténetet. 1948-ban féléves itáliai ösztöndíjat – pontosabban egy külügyminisztériumban dolgozó tisztelő baráttól fél évre és kizárólagosan Itáliára érvényes szabaduló levelet, útlevelet – kapott, amikor is a Római Magyar Intézetben lakott. Hat hét múlva azonban – eddig tarthatott a hatóságoknak, amíg konstatálták nem kívánatos vagy éppen talán nagyon is szándékolt szabadulását – Bóka László, ahogy Cs. Szabó írta, mint államtitkár és nem, mint író táviratilag hazarendelte: „szolgálatátellelre azonnal jelentkezzék boka”.⁵ Mivel ekkoriban már bőségesen folytak a koncepciók perек, s a baljósan rövid hazarendelő szöveg nem hagyott kétséget a küldő szándéka felől, választania kellett az otthoni „bizonyosság” és az emigrációs lét

„bizonytalansága” között.⁶ Hogy mennyiben lett volna bizonyosság a hazatérés, illetőleg mennyiben bizonytalanság a száműzetés, arra más-más nézőpontból eltérő válaszok adhatóak. Mindenesetre Cs. Szabó László az utóbbit, a teljes lét-bizonytalanságot és hontalanságot választotta. De egyben a szabadságot és az írói függetlenséget is.

73

Megalázó körülmények között, nyomorogva élt, egy firenzei utazási irodánál idegenvezetőként és bolti alkalmazottként dolgozott. Az írói forrás is elapadni látszott, hiszen az 1949-es esztendőből mindössze egyetlen írását regisztrálta az irodalomtörténet⁷. Neki, akinek addig tucatnál több könyve jelent meg, aki a *Nyugat*, a *Válasz* és a *Magyar Csillag* megbecsült szerzője volt, a második Nyugat-nemzedék egyik kiemelkedő esszéistája. Nem érzem pontosnak és elégségesnek azt a megfogalmazást e helyzet jellemzésére, mely szerint ez lett volna élete mélypontja, hiszen ez az állapot ennél sokkal többet és kilátástalanabb, egy új minőséget jelenthetett számára: életének nem egy soha nem látott szintre történő süllyedését, de teljes törését és egy új kezdetét, kedvezőtlenebb kilátásokkal, mint amilyen valaha volt.⁸

S ha teljes a kilátástalanság, közel a segítség. 1950-ben Washingtonból, az Amerika Hangjától és Londonból, a BBC magyar osztályától is szinte egy időben érkezett az állásajánlat. Cs. Szabó a londoni ajánlatot fogadta el, amely bár anyagiakban szerényebb, de a szellem szempontjából szabadabb és függetlenebb helyzetet ígért, hiszen míg az egyik a kormány hivatalos szócsöve volt, addig a másik egy attól személyében és szervezetében független, az európai kultúrkörben kiemelkedő presztízsű és tekintélyű parlamenti intézmény. Ez az állás nemcsak az anyagi függetlenséget, a megélhetés mindennapi biztonságát hozta vissza számára, de az írói működés lehetséges kereteit is megteremtette. S habár belépésekor a lelkére kötötték, hogy a BBC nem a száműzött magyarság árnyék Magyar Rádiója, az esszéíró Cs. Szabó átszakította e láthatatlan kötöttséget, bármihez nyúlt, legyen az Shakespeare, Turner, Eliot, Henry Moore, Michelangelo, Delacroix, Hugo, az magyar üggyé változott hangján, s azzal oly módon foglalkozott, ahogyan azt a megszállás alatt lévő magyarországi Magyar Rádióban senki sem tehetné. Így töltődött fel Bridget Boland angol szerző drámájának ismertetése egy új, magyar, vagy ha tetszik, közép-európai dimenzióval, olyan drámai tartalommal, amelyről még a darab szerzőjének sem lehetett fogalma, hiszen míg az angol nézőknek *A fogoly* csupán egy nyomasztó kortörténeti és klinikai tanulmány volt, addig a magyar és közép-európaiak számára bőrükre égő történet: „Boland nem tudja, milyen tömör fából faragták a vértanúkat. Nem tudja, hogy a vasfüggöny mögött nem Dosztojevszkij metafizikai ellenfelei néznek farkasszemet, hanem a védtelen és fegyvertelen egyház áll szemben a gépesített terrorral: Mindszenty József Décsi Gyulával. Igaz, a téma a

Új Forrás 2010/9 – Petik Béla: „Bujdosónak születtem”
Hódoltság irodalom. Az irodalom államostásától a forradalomig

vasfüggöny mögül való, de a dráma valahol Nyugaton játszódik, egy képzeletbeli kommunista fellegvárban, ahová nem ér el Moszkva keze, s ahol bizonyos mértékig még érvényesek a nyugati szellem játékszabályai. Akik hallották a budapesti rádióban Mindszenty bíboros pertárgyalását [...], jól tudják, hogy 74 a módszer egyszerűbb, durvább és becstelenebb.”⁹

A BBC és Cs. Szabó egymásra találásával Magyarország kapott egy szabad és független magyar nyelvű rádiót, s valószínűleg ennek köszönhetjük a Cs. Szabó-életmű emigrációban újra induló fejezetét.¹⁰ Ha egy vasárnapi rádió-esszéjéről úgy gondolta, hogy érdemes az éter hullámain túl is megőrizni, kétszeresére-háromszorosára bővítette, átdolgozta és külföldi magyar lapokban, folyóiratokban tette közzé. A rövidebbeket az *(Új) Hungáriában*, a hosszabbakat a *Látóhatárban*, majd később az *Új Látóhatárban*, *Katolikus Szemlében*.

S ha civil élete kapcsán az előbb törésről, úgy az írói életmű esetében a szerves folytatásról beszélhetünk, hiszen bár kevesebb európai műveltségű és kötődésű esszéistát ismerhetünk nemzedékéből, nála a gondolat és a szó iker születésű. „Nekem Homéroszról és Shakespeare-ről, az angolokról, a négerekről és arabokról, a Dunáról, Szajnárról, Volgáról, angol székesegyházakról, Erdélyről s a Kremlről csak magyarul vannak gondolataim.”¹¹ Elképzelhetetlen volt tehát számára az Arthur Koestler-i átalakulás, hogy magyar íróból angollá gyúrja át magát, hiszen neki a haza kultúráját, hagyományt, egy nemzet történelmét jelentette, amellyel mélységesen azonosult. „Ezt a hazát nem veszítette el – sőt, magával vitte. Nem is volt hát igénye, hogy egy más – és ebből a szempontból teljesen idegen – kultúra közegébe akarjon behatolni; érvényesülési vágya nem külön az egykor vállalt írói szereptől, a magyarságára mint adottságra épített munkahipotézistől függetlenül működött – mint működhetett volna mondjuk egy vérbeli regényíróé vagy akár egy olyan esszéistáé, akit általában a művelődéstörténet izgat vagy a világ nagy festői.”¹² Így a rádiós működésével párhuzamosan írásai is egyre szaporodtak, az 1949-es némaságot követően, az angliai letelepedés után 1951-ben már 19, 1952-ben 10, 1953-ban 21 publikációt találunk neve mellett. Témái ugyanazok, mint korábban, irodalom, művészet, kultúra, a magyar irodalmi élet eseményei, Nyugat-Európa, Anglia.

S ahogyan korábban is utaltunk rá, háború előtti írói működésének legfontosabb célja és értelme, a magyar kultúra és a nyugat-európai kultúra egymáshoz közelítése, a klasszikus európai műveltség beoltása a magyar irodalom és kultúra világába, a hagyományos európai és magyar értékek szintetizálása. A BBC-ben ez a vállalt feladat, több szempontból is még inkább hangsúlyos: egyfelől tudatosult benne szerencsétlenségének az a szerencséje, hogy az e szempontból kiemelt helyzetben lévő intézménynél dolgozhat, a világ egyik kulturális fővárosában élhet, tanúja és részese lehet e szellemi pezsgésnek; másfelől annak világos felmérése, hogy a magyar irodalom és kultúra Magyarországon a teljes szellemi és fizikai leigázottságban, valamennyi szóra is érdemes kortársa

– irányzattól függetlenül – a teljes elhallgattatás állapotában él. Ez a helyzet ezért szükségképpen két irányba vezette írásait. Egyfelől a mindennapok magyar valóságával szembesítő és azokat kommentáló, másfelől egy tág horizontú, általános kultúra- és művelődéstörténeti, az etruszokkal, görögökkel, Rómával, Bizánccal, az európai kultúra alapjaival foglalkozó esszék felé.

75

A kötet e korszak magyar tárgyú írásait gyűjtötte egybe, azokat, amelyeket jószerével a kutatókon kívül senki sem ismert, melyek elzártságuk okán mindaddig nem válhattak irodalmi tudatunk részévé. Hiszen születésükkor a magyar olvasók természetesen nem ismerhették meg azokat, s azóta is kis példányszámú, ritkaságszámba menő emigráns folyóiratokban, újságokban várták a felfedezés és feltámadás idejét, a kötetbe gyűjtés tehát, ha megkésve is, a magyar irodalom örökségének leletmentése, az enyészet elől történő menekítés. Az igazság és a tények pontosítása érdekében annyit hozzá kell fűzzünk, hogy Cs. Szabó akarata szerint az írások csak halálát követően jelenhettek meg, mivel ezekben rendkívül éles, de nem indokolatlan kritikával illette akkor még élő kortársai egy részét. Nem volt kímélet benne sem az egyik oldal, sem a másik irányában: „Nekik Déry Tibor kell, a pumpoló kártyás és elzüllött nagytőkés fiú, aki jó pénzért, azaz egy-két Kossuth-díjért még önmagával is elhiteti, hogy Sztálin a világtörténelem legnagyobb csodája. Nekik Devecseri Gábor kell, az ugrifüles, szeleburdi Homérosz-fordító, akit saját mulatságukra beöltöztettek őrnagynak. [...] Nekik Karinthy Ferenc kell, azaz 'Cini', egy nagy név gyászos örököse, aki harminckét villogó foggal harap a koncba, s harsogva piszkolja azokat az első zsengeit, amiket még nyílt agyvelővel írt.”¹³ De ugyanilyen keménységgel támadt Darvas Józsefre, Kónya Lajosra vagy éppen Veres Péterre is: „Veres Péter, akit a radikális magyar fiatalság gyanútlanul lelkesedve annak idején megtett a nemzet parasztjának, megfontolt vedlésekkel átváltozott a nemzet papagájává, s néhány kezdeti melléfogás után most már pontosan kihúzza a küldött parancsokat a moszkvai planétás dobozból.”¹⁴

Az esszék hangvétele ironikus, néhol dühös és haragos, de mindig felelős és kizárólagosan a minőség és értékközpontúság jegyében fogantak, a BBC-nél feltehetően másképp nem is nagyon szólhatott volna. Olyan hangot ismerhetünk meg írásaiból, amelyet itthon szélesebb körben eddig nem, s ez a hang az ötvenes évek totális diktatúrája idején a kilencvenes évek függetlenségének és szabadságának tónusával szól, a *Nyugat*, a *Válasz*, a *Tanú* és a *Magyar Csillag* minőség-eszményének és értékközpontúságának igényével. Az ötvenes évek irodalmi diktatúrájának mindennapi eseményeit értékelte és kommentálta a szólás- és vélemény szabadság teljes fegverzetében, a magyar és a több ezer éves európai irodalom és kultúra hagyományainak és értékeinek nézőpontjából. Cs. Szabó e friss és örök érvényű hangjából, illetőleg az általa bírált dermesztő, kultúra előtti

Új Forrás 2010/9 – Petrik Béla: „Bujdosónak születtem”
Hódoltság irodalom. Az irodalom államostásától a forradalomig

világ ütközéséből az írások olyan egyedi atmoszférája és hangulata alakult ki, amely a kötet különös és utánozhatatlan sajátja, s amely leginkább a kádári rendszerben szocializálódottak számára – az összehasonlíthatóság miatt – jelenthet unikális élvezetet.

76 Tegyük hozzá, s ez egyúttal magyarázatul is szolgál az évtizedekig tartó hibernálásra, az írások élesen kommunista ellenesek, kíméletlenül vágta a diktatúrát bármely szinten kiszolgálók felé, függetlenül a kiszolgáló esetleges korábbi valódi érdemeitől. Ahogyan a szerkesztő fogalmazott: „Anti-kommunista publicisztika ez a javából, bár szerzőjük soha nem ragadtatta el magát szélsőséges nézetekre, és az 'antikommunisták' között megválogatta, kivel áll szóba.”¹⁵ Cs. Szabó meglepően tájékozott, s érezni, hogy szorosan követte a magyar közélet és irodalom eseményeit, pontos rálátása volt a fontosabb eseményekre. „Attól megkímélt a beosztásom, hogy naponta végigleljem a *Szabad Népet*, másnak volt a feladata. De pártértekezlet után már nekem kellett felhajtanom a *Társadalmi Szemle* ideológiai ricinusát, csak kortyonként bírtam, napokon át. Viszolyogva is szívesen tettem, mert – valljuk csak be, elvtársak! – nem akartam tájékoztatlanul kimaradni a Kreml magyarországi és közép-európai áramkörökre átkapcsolt stratégiai parancsosztásából.”¹⁶

Egy józan és illúziók nélküli gondolkodót ismerhetünk meg a kötet lapjairól, aki kész volt vitába szállni emigrációs társaival is. Jó például szolgálhat erre a Látóhatárban, Borbándi Gyulával, az 1945-ben született magyar demokrácia témájában folytatott vitája.¹⁷ Cs. Szabó ebben az írásában határozottan elutasította azt a szemléletet, amely szerint a földosztással és egyéb, a demokrácia megteremtése érdekében tett intézkedésekkel elindult a magyar társadalom egy demokratikus államalakulat felé. Véleménye szerint a magyar demokrácia halva született, az oroszok az első pillanattól kezdve virtuális tagállamként tekintettek a megszállt országra. „Mire a nagy nyugati demokráciák észbe kaptak, az országok üttörői a lenini taktika szerint meg voltak szállva. Ez történt Magyarországon is. Nem vettem részt se minisztertanácsokon, se országos horderejű tanácskozáson, de parasztpárti és szociáldemokrata barátaim, legalábbis azok, akiknek helyén volt az eszük és szemük, már 1946 vége felé reménytelennek látták a helyzetet, s ezt a reménytelenséget éppen a végzetesen rossz kezdetnek tulajdonították.”¹⁸ Cs. Szabó szerint a magyar demokrácia valóban megérett már mindenféle felszabadító bejövetele előtt a lelkekben és elmékben, parasztságunk a falvakban valóban országló méltósággal viselkedett, azaz adva volt a magyar demokrácia megvalósíthatóságának politikai alapja, de ez nem jelentheti azt, hogy a „moszkovita ellenőrzés alatt álló pártközi demokráciát” védelmünkbe vegyük, vagy akár csak ezt az időt a magyar történelem szebb lapjain említsük.¹⁹

„A hazai irodalmi termés szemlélésén keresztül formált véleményt, a művek minősége mellett a magyarországi politikai konstellációt is érintve: érzékenyen figyelve író és (a kommunista) politika viszonyára.”²⁰ Babits-

tanítványként érhetően kevesebbet foglalkozott a másik nagy mesterral, Móricz Zsigmonddal. Halálának 10. évfordulóján – ahogyan Babits Mihály, a „próféta” estében is – azonban külön esszét szentelt neki, igyekezve kiszabadítani őt a baloldal által ráerőltetett új szerepből: „Zajlik az ünnep Móricz sírján, az atyafiságos magyar szeretet és gyűlölet epikusát meg kell tenni a nemzetközi osztályharc és osztálygyűlölet előfutárának. Nem lesz könnyű dolguk a sírgyalázóknak!”²¹ Számos országhatárnyi messzeségből is néhány mondatban pontosabban diagnosztizálta Erdélyi József visszatérésének legfontosabb dilemmáját és a kommunista párt által felkínált lehetőség kilátástalanságát, mint az utána következő sok évtizednyi irodalomtörténet-írás. „Mit kezd a költő a kegyelemmel? Ha olyan versekkel folytatja, mint az *Aranyasszony*, ha nem csettint jóízűeket az új és keményebb szolgasorhoz, a párt nem tudja felhasználni, s visszalöki a süllyesztőbe, ha meg olyan versekkel folytatja, mint a *Villany*, s a Kónyák és Devecserik siralmas vetélytársaként rímbe szedi az orosz hadfelszerelési parancsokat, visszalöki a költészet. Vagy talán megpróbál zsvány alkut kötni magával s a megszállókkal, és három vonalas versre ír egy-egy szép, ’régimódi’ Erdélyi verset? Akárhogy lesz, nem lehet irigyelni a szomorú feltámadásért sem így, sem úgy, sehogyan sem.”²² Lelkesen üdvözölte Szabó Lőrinc válogatott verskötetét, amelyhez Illyés Gyula írt előszót, tanulmányt szentelt Tamási Áron regényművészetének, s felmutatta – remekbe szabott tördőfések kíséretében – a nagy pályatárs, Németh László Galilei-drámájának korához szóló üzenetét: „A nemzedék, amely félig kivetettnek érezte magát a hazájában a két háború közt, csak 1949-ben jutott az öreg Galilei sorsára. Akkor került a ’keskenyfejűek’ gyűrűjébe, amely holt nyílt, hol alattomos terrorral követelte, hogy ne gondolja, amit gondol, s a nemzet *megettévesztésére* írja át az igazságot, amelyet legjobb hittel valamikor leírt a nemzet megnemesítésére. Ma már tudjuk, mit állt ki a nemzedék, s mit gondol saját sorsáról az utódok emlékében. Ott áll írva a *Csillag* januári számában. Németh László Galilei-drámájában. A rendszer népes udvart tart magának talpnyaló fél-írástudókból. Hizlalja, nyaraltatja, utaztatja őket. Csak évek vagy évtizedek múlva fog kiderülni, egy jobb korban, hogy mekkora fejedelmek bolyongtak rangrejtve a hangos cselédek között.”²³

A kötet minden lapján érezzük a „*Cs. Szabó-jelenséget*”, amit nehéz körülírni és pontosan definiálni, de amelyet Czigány Lóránt így foglalt össze: „Van egy író velünk itt Nyugaton, aki bár tisztséget nem visel, de tanácsát, véleményét kikéri és meghallgatják, s mivel jelentős életművel rendelkező író, a fórumok, intézmények, kiadványok súlyát jelenlétével emeli, az új vállalkozások útját egyengeti, vagy legalább jóindulatúan bírálja, s ugyanakkor egyik csoportosulásnak sem szürke eminenciása, s így az egymással laza kapcsolatban lévő vagy enyhe ellentétekkel koegzisztáló intézmények és írói csoportosulások között

egyfajta kohéziós erő szerepét tölti be. Ezenkívül a nap 24 órájában, illetve az év 365 napján ír, akinek megvan a tekintélye ahhoz, hogy személyes példamu-
tatással serkentse író társait, nemcsak a fiatalabbját, hanem az idősebbeket is,
akik dohogva ugyan, de hallgatólagosan elismerik arbiteri tisztét. Ez is
78 egy életmű, aminek tételeit semmiféle bibliográfia nem fogja tudni
kimutatni. A serkentést, az ösztönzést, amit folyóiratok, egyesületek, írók
kaptak Cs. Szabó Lászlótól.”²⁴

Azzal a tudattal vegyük kézbe Cs. Szabó könyvét, hogy ritka találkozásnak
lehetünk részesei. A kötet ugyanis nemcsak kortörténeti dokumentum, hanem
közelmúltunk, a kommunista diktatúra mindennapi életének kritikai elemzése
is, ha úgy tetszik, vérbeli szamizdat, amely találó, finom és árnyalt megfogal-
mazásokkal, élményszerű szókapcsolatokkal adja pontos látteletét a baloldali
parancsuralmi rendszer természetrajzának. Olyan valós idejű elemzések sorát
olvashatjuk, amelyekre mások ezekben a legszigorúbb időkben még az asztalfió-
kok számára sem vállalkozhattak, így szinte – alkotójuk személyét tekintve is –
páratlan ritkaságnak számítanak, egy nemzedék kényszerűen abortált kritikai
munkásságának pótlására szolgálnak. (*Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2008*)

¹ Cs. Szabó László: *Levél a bujdosóhoz – Levelek a száműzetésből*. Franklin Társulat, Budapest, é.n., 13-14. o.

² Füzi László: *Az esszé nagymestere – Új Könyvpiac*, 2005. 03.01.

³ A szövegben említett egyik a Skakespeare-ről szóló íráskötetbe gyűjtése, amely már a nyolcvanas évek végén, 1987-ben megvalósulhatott – P.B.

⁴ Albert Zsuzsa: *Legenda Cs. Szabó Lászlóról II. rész – Vigília*, 2005. január

⁵ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* – EPMSz, év nélkül, 103. o.

⁶ „...az év legvégén hagytam el az országot karácsony másodnapján s velencei megszakítással egy didergő, kísértetiesen üres városban, 1949. január elsején érkeztem Rómába. Mivel indulásom előtt naphosszat gyöttrődve se tudtam dönteni: maradjak-e kint, térjek-e majd haza, egy árva szöghöz sem nyúltam kicsi, de muzeális lakásomban, semmit sem dugtam el, egy papírszeletet sem vittem ki, holott feltűnés nélkül megtehettem volna, akár egy héten át. Jó, jó, szaporodó vészjelek ellenére még nem tudtam elszánni magam az esetleges nyaktörő ugrásra, de azért máig sem értem, egyre kevésbé fogom fel, hogy viselkedhettem botozást érdemlő, ilyen eszelős könnyelműséggel!” – Cs. Szabó László: *Magyar író az emigrációban – Hűlő árnyékban*, uo. 202. o.

⁷ *Journal (Olaszországi feljegyzések)* – *Courrier de l'Occident*, 1949. december 31.

⁸ 1951-től haláláig Angliában élt, 1951-től 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt, majd nyugalomba vonulása után külsősként a BBC-nek s a Szabad Európa Rádióknak dolgozott. Az emigráns magyar irodalmat szervezte, írt az *Irodalmi Újságba*, az *Új Látóhatárba*, a *Katolikus Szemlébe*. 1958-ban lett angol állampolgár.

⁹ Cs. Szabó László: *A fogoly*. Id. mű. 79. o.

¹⁰ Lásd erről: Vajda Miklós: *Cs. Szabó László – Egy író, három élet*, Újhold-Évkönyv, 1987/2., Magvető, Budapest, 1987., 297. o.

¹¹ Cs. Szabó László: *Magyar író az emigrációban – Hűlő árnyékban*, id. mű 226. o.

¹² Vajda Miklós uo. 298. o.

¹³ Cs. Szabó László: *A fertő*. Id. mű. 51. o.

¹⁴ Cs. Szabó László: *A rágalmazó*. Id. mű. 138. o.

¹⁵ Czigány Lóránt: *Előjáróban* – Cs. Szabó László *Hódoltsági irodalom*, Mundus Kiadó, Budapest, 2008., 8. o.

¹⁶ Cs. Szabó id. mű 117. o.

¹⁷ Zárójelben jegyezzük meg, hogy a vita ellenére Cs. Szabó a (*Új*) *Látóhatár* folyóirat egyik legfőbb támogatója és kiemelt jelentőségű szerzője, a szerkesztőségnek pedig haláláig megbecsült és vezéralaknak tekintett szerzője.

¹⁸ Cs. Szabó László: *Disputa a magyar demokráciáról*. id. mű. 27. o.

¹⁹ Uo. 30. o.

²⁰ Monostori Imre: *Cs. Szabó László és a népi irodalom* – Forrás 2005. 11. szám

79

²¹ Cs. Szabó László: *Tíz év múltán* – id. mű 124. o.

²² Cs. Szabó László: *Erdélyi József feltámadása* – id. mű. 152-153. o.

²³ Cs. Szabó László: *A második Galilei pör* – id. mű 206. o.

²⁴ Czigány Lóránt: *Cs. Szabó Lászlóról két tételben* – „Angol az útlevélem, de magyar a büszkeségem” – Mikes International, Hága, Hollandia 2005. 34. o.

Az olvasó: Erdélyi magyar értelmiségiekkel találkozta?

A szerző: Ott akkor nem. Azt sem tudtam, kivel érdemes, kivel lehet felvenni a kapcsolatot. Horváth Andorral, Lászlóffy Aliékkal, a Helikonosokkal 90

után ismerkedtem, a Láng Zsolttal, Gálfalvi Györggyel, Kovács András Ferencsel, a marosvásárhelyi *Látósok*-kal, Egyed Emesével a kolozsvári egyetemről még később. Nem akartam kompromittálni senkit. Különben is a magam múltját

80 Karátson Endre

JÓ LAKÁSOM

AZ IRODALOMBAN

Excelsior. Kibédi Varga Áronról

kerestem, amit nem tekintettem közügynek. Székely barátságokat Nyugaton ápolitam.

Az olvasó: Székely barátságot?

A szerző: Pontosabban székely árnyalatút egy-két hivatkozás erejéig. Jól esett tudnom, hogy tagjai vagyunk egy többé-kevésbé mitikus sugárzású nemzetségnek, amely példát nyújthat a nyugati útkeresésben. Cs. Szabó László és Kibédi Varga Áron társaságában olyan nyugalom töltött el, amelyet akkor érez az ember, ha meghitt családi körben mozog, és még sem kell feladnia szellemi becsúgyát.

Az olvasó: Minek köszönhető, hogy kedvezően beszélsz a családról mint olyanról?

A szerző: Itt olyan családról van szó, amelyhez elvben tartozunk, valójában viszont kiestünk belőle.

Az olvasó: Ez minden nyugati magyar menekülthez vonatkozhat.

A szerző: Az átlag magyar menekültek futólag azonosítják egymást, felismerésük nem ráismerés. A székelyekben ott mozog a kiválasztottság igénye.

Az olvasó: Mint a zsidókban?

A szerző: Mutatis mutandis: színvonal, másság. No, meg a felelősség, amivel a kálvinisták önmaguknak tartoznak.

Az olvasó: És mit tartottál ebből családiasnak.

A szerző: Azt mondhatnám, a gyengédség többletét. Olyasmit, amit a bátyjától kaphat az ember. Vagy a bátyjának adhat. Vagy amilyent én szerettem volna adni az öcsémnek, ha életben marad. Apát nem mondom, de valójában azt is gondolom.

Az olvasó: Példaképnek is tekintetted őket?

A szerző: Személyes jellegzetességeiket tekintve aligha. Eléggyé különböztünk természetben, életszemléletben, modorban is. Ők ketten például hívókként is közel álltak egymáshoz. Agnosztikusként ezzel én mit kezdhettem volna? Azt becsültem bennük, hogy mindketten következetesen értékük szerint

élik életüket. És hogy e felől semmi kétséget nem táplálnak. És hogy ilyesmi egyáltalán lehetséges. Érdekes, hogy a magabiztosságot másoknál inkább korlátoltságnak tartottam, csöbe húztam, mikor csak alkalmam nyílt rá, ők ugyane tekintetben meggyőztek, székely szempontból tetszetek.

Az olvasó: Ez azt jelenti, hogy egy közösség nevében érezted 81 büszkének magadat.

A szerző: Amennyiben életképességét mutatták. Rangosító baráti gesztusokkal.

Az olvasó: Végül is barátaid voltak? Nem szoktad ezt a témát ennyire csűrni-csavarni.

A szerző: Csével való kapcsolatomat kitüntető barátságunk tartottam. Huszonnégy év különbség volt köztünk, őt a tanári szerepéből nemigen lehetett kimozdítani.

Az olvasó: Nyilván apafigura volt.

A szerző: Olyan székely apa, akivel irodalom összehozott, nem elválasztott tőle. Normatív műveltségéből nyílt ablak az újra is.

Az olvasó: Kibédi Varga viszont majdnem egykorú veled.

A szerző: Csak három évvel idősebb. S a régiiben is új: magát a modernitást testesíti meg.

Az olvasó: Nem lehet akkor apafigura. Vele egyszerűbb barátkozni.

A szerző: Közvetlenebb mindenestre. Csak éppen olyan bátya ő, aki beépítette magába az apafigurát. Sose felejttem el egyetlen találkozásomat egyik öccsével, Ödönnel. Valamilyen hotelszobában poharaztunk, Sándor mutatta be, én pedig gyerekkorukról faggattam. 1945-ben a Münchenbe menekült család egyetlen szobában lakott, a három fiú rajszúrozása zavarta a filozófia professzor apát, aki egy krétával vagy spárgával két részre osztotta a szűkös térséget, megtiltva az ifjúságnak a demarkációs vonal átlépését. Az engedetlen Ödön továbbra is átdobálta a játékait, a törvénytisztelő Sándor viszont valamennyit visszarakta a vonal mögé.

Az olvasó: Miért nevezted Sándornak, miért nem Áronnak?

A szerző: Úgy tudom, Sándor Áronnak keresztelték, és a magánéletben mindenki első nevéen szólítja. Apja viszont Kibédi Varga Sándor néven publikálta Kantnak szentelt munkáit, ezért használja fia írói névként az Áront.

Az olvasó: Hol ismerkedtetek meg?

A szerző: Párizsban. Vagy a forradalom egyik első évfordulójára rendezett francia összejövetelen, ahol Sartre-nak kellett volna szónokolni, de ő Kominternes barátságait nem akarván feladni, kicsúszott a felelősség alól, s helyette a vívódó humanista Jean Guéhenno beszélt; vagy a nyugati Magyar Írószövetség első közgyűlésén. Lehet, hogy mind a kettőn. Mindenképpen amfiteátrum kiképzésű előadó teremben. Mögülem, felülről hangzott fel zengő hangja, s így utólag azt mondanám, először a Guéhenno-félén, mert igen meglepett az akkoriban ritka

folyékony és szép francia hozzászólása. Magyarként beszélt, világosabban, összefogottabban, elvontabban, mint honfitársaink, akár a franciában csetlő-botló új menekültek, akár a darabos kiejtésű nyugatiak, Fejtőt, Garát beleértve. Akkoriban rögeszmeként igényeltem a színvonalas, mármint a külföld szemében

82 is színvonalas magyar megnyilvánulást, és Sándor varázslatosan megtestesítette ezt az eszményt.

Az olvasó: A színvonal hozott benneteket össze?

A szerző: A közeledés lendületét mindenképpen. Ha jól emlékszem, egyik amszterdami egyetem doktorandusza volt, talán már francia szakos tanársegédje is. Nagyjából ott tartott, ahová én a tanulmányaimmal Párizsban el akartam jutni.

Az olvasó: Doppelgänger? Vetélytárs?

A szerző: Pár év múlva versenyt úsztunk a nijmegeni uszodában, egy éjszaka az atlanti óceán homokpartján kicsit részegen versenyt is futottunk, de ez inkább legénykedésnek számított, mint szellemi versenynek. Hamar rájöttem, behozhatatlan az előny, amit olvasottságban, egyetemi tájékozódásban biztosít számára az a tizenöt év, amit előttem Nyugaton töltött, pláne ha hozzászámítom a filozófia professzor apát, akivel meghitt kapcsolatot tartott fenn, és akivel egy nyelven beszélt.

Az olvasó: Kisebbségi érzést nem keltett?

A szerző: Nincs bennem erre különösebb hajlandóság, és ő maga olyan magától értetődően hordozta képességeit, olyan udvariasan érezte, hogy amit ő elért, az mások számára is nyitva áll, hogy eszembe sem jutott irigykedve méregetni magamat hozzá. Inkább az foglalkoztatott, hogy az ő elvárásainak megfeleljek. Buzgósággal egyszer túl is lőttem a célon. A hatvanas évek első felében rendeztük a Mikesen egy verselemző vetélkedőt. Csak a szövegeket jelöltük ki előre, Adytól a *Kocsiút az éjszakában*-t, Babbitól meg a *Költő életének pusztájáról*-t. Mászt nem beszélünk meg. Alaposan felkészültem, ő pedig bele sem szagolt a házi feladatba. Kínosan jól szerepeltem, éreztem, hogy megbántódott. A következő évben ő rendezett holland egyetemi emberekkel és magyar részvétellel, ha jól emlékszem, az irodalomkritikáról egy félnapos szimpóziumot. Előző éjjel a szokásos Mikes korhelykedés hajnalig tartott, zákányosan, kialvatlanul nem sikerült összeszedni gondolataimat, és mondókámba belesültem.

Az olvasó: Kvittek lettetek.

A szerző: Nem ezt gondoltam. Sosem tartottam ellenfélnek. Különbségeinket is inkább szórakoztatónak tartottam. Eleinte főleg az ő nyugati formáját. Azon mértem le, hogy nekünk, ötvenhatosoknak mennyire másként forog az agyunk, a nyelvünk. Mennyire megültek bennünk a történelmi tapasztalatok. Elneveztem absztrakt magyarnak, amiben volt némi ugratás, de még több megbecsülés nyelvünk iránti alkotó hűsége iránt. Szabatosan, szépen beszélt hétköznapi érintkezésben, magyar nyelvű előadásait a tudásanyagon túl a kifejezés hatékony elevensége miatt is élveztem, és első hallásra megszerettem költészetét.

Sok kiváló magyar mű született Nyugaton, értékelem, fontosnak tartom András Sándorét, Horváth Elemérét, Kemenes Géfin Lászlóét, Papp Tiborét, Vitéz Györgyét, de emlékezetem mélyéről sort és strófát, visszhangosan visszatérőt jobbra Bakucz Józseftől és Kibédi Vargától hallok. Párizsban, még a rue Eugène Carrière-ben össze is hoztam két kedvencemet. Felettébb udvariasan 83 beszélgettek egymással.

Az olvasó: Úgy értsem: mint ahogyan két nehézsúlyú birkózó ismerkedik utcai ruhában?

A szerző: Nézd, a költők is emberek. Mindenesetre én, az olvasó bajosan magyarázhattam volna egyszerre kettőjüknek, hogy külön-külön miért érzem őket telt hangzásúaknak.

Az olvasó: Mit mondanál utólag?

A szerző: Bakuczot rendkívüli láttató képessége, Kibédit jelentéstan virtuozitása miatt.

Az olvasó: Ez nem hangzás.

A szerző: De felolvasáskor még figyelemreméltóbban érvényesül. Nem is tudnám elképzelni, hogy Bakucz Kibédi verseit adja elő, vagy fordítva. Annyira személyiséghez nőttek, személyiségből jöttek a szövegeik.

Az olvasó: Egyáltalán előfordult az emigrációban, hogy egy költő egy másik költő versét olvassa fel nyilvánosság előtt?

A szerző: Legfeljebb elhalálozottét. Különböznék így van ez mindennél: amíg él, a szerző szólítja meg a hallgatókat, aztán vagy örökbe fogadja az utókor, vagy nem.

Az olvasó: Nem minden szerző ad elő megnyerően. Van, aki nem elég jóképű, van aki motyog, sete-sután olvas fel.

A szerző: Bakucz látványosan sápadt, tojásdad arcából feketén sütött a szeme, spanyolos légy szakállkája választékosan és csábosan ritmizált a szöveggel. Kibédi gondolatoktól dudorodó zsenihomloka, férfiasra formált, arisztokratikus vonásai egységet képeztek előadó baritonjával.

Az olvasó: Biztosra mehettek.

A szerző: Így is volt. Bakucz különösen a *Magyar Műhely* rendezvényein tündökölt, Kibédi Varga a Mikes Kelemen Kör Irodalmi estjein. Mítosza Bakucznak lett még életében. Ő minden idegszálával a költészetet szolgálta, képviselte, vitte diadalra.

Az olvasó: Te most ranglistázol?

A szerző: Inkább az foglalkoztat, hogy telt hangja és megragadó előadói képessége ellenére Kibédi Varga miért nem jutott hasonló hírnévhez. Azt figyelem meg az évek során, hogy az embereket hozzászoktatja kiválóságához.

Az olvasó: Megunták?

A szerző: Szó sincs róla. Csupán nem érezték benne a kockázatot. A viaskodást. Sándor mindent a lehető legjobb formában mutatott be. Nem csak

a verseket. Élvezte előadó tehetségét tudományos előadásáiban. Mikor nemzetközi kongresszuson elnökölt, öt nyelven nyitotta meg az ülést. Angolul, franciául, hollandul, magyarul, németül. Névsorban mondom, ő viszont mindig azzal az idiómával kezdte, amelyiket a vendéglátó országban beszéltek. Az ilyen 84 bemutatkozásokat általában elismerő moraj fogadta. Előadásait pedig taps. Strukturalista poétikaelmélet, retorikai kérdések, később kép és szöveg kapcsolatának tekintélyes szakértőjeként tartották számon, s ugyanolyan hozzáértően taglalta a barokk esztétika problematikáját, mint a posztmodern szemléletet. Múlt időben idézem fel gáncsnélküli lovag szerepét a teoretikus beszéd arénaiban, jóllehet nyugdíjba vonulása után szinte még többet szerepel tudományos konferenciákon, mint egyetemi tanár korában. S mindezt látszatra természetesen, csöppnyi erőfeszítés nélkül.

Az olvasó: Miért? Igazából talán erőlködik?

A szerző: Alaposan felkészül, mindennek utána olvas. Sophie, harmadik felesége, aki maga kiváló Proust-kutató, 1999-ben férje dolgozó szobájába azzal vezetett be, viccelődve persze, hogy a borzalmak kamrájába (*chambre des horreurs-be*) lépek. Négy méter hosszú asztalon szerteszéjjel nyitott könyvek, felstószolt, leomlott folyóiratok, teleírt jegyzetlapok, bűzös hamvvedrek, poros pápaszem, irdatlan lexikonok, székek ugyanilyen rakománnyal, kivéve kettőt, melyet a döbbenetes teherbírási magiszter ülésre használt két ódon írógépet váltogatva, s ezen az akkor pár órára elnéptelenedett csatatéren bevetésre kész új erővonalak kígyóztak elszántan, újabb mérkőzésekre készen.

Az olvasó: Mindennek semmi nyomát nem találni munkáiban.

A szerző: Mindenről tud, sosem tudákos, ékesszóló, sosem szónokias, körültekintően pontos, sosem pedáns, korszerű, mentes minden zsargontól.

Az olvasó: Túlságosan példás, semmi esendő. A mítoszhoz ennyi nem elég.

A szerző: Pedig nem zárkózik el dévaj röhögésektől sem. Magam előtt látom hajnali háromkor a Mikesen egyik kezében jenéveres pohárral, másikkal térdét csapkodva, a vigalomtól eltorzult ábrázattal Trágár Trisztán és Lejtős Lanka pornó történetéhez ötleteket szolgáltatva.

Az olvasó: Osztályelső a rosszcsonatok között?

A szerző: Tudja értékelni a zabolátlanságot, de zabolátlanok sohasem mondható.

Az olvasó: Hát igen, a mítosz nincs meg szertelenség nélkül. Ő, ha jól értesülök, a holland és a magyar Tudományos Akadémia tagja. Oda a példásakat, a kifogástalanokat hívják. Mármin a tudósok szakosztályába. Mondd csak, abban a dolgozószobában láttad-e az akadémikus mellett a költő nyomát?

A szerző: Nem. Ott a tudós installálta magát.

Az olvasó: Talán itt a magyarázat

A szerző: Lehet. 1993-ban a párizsi Magyar Intézet francia nyelvű bemutatót rendezett neki. Kérdezői között ott voltam én is. Azzal kezdtem, mi ő

szerinte hatalmas és sikeres munkásságának a titka. Azt válaszolta, törekszem a világos, pontos, értelmes beszédre. Láthatóan a professzor felelt. – Hol a helye ebben a törekvésben a költőnek? – A költő más – felelte kissé kényszeredetten. Nem idézem szóról-szóra, csak a költő diszkrét háttérben maradását jelzem.

Az olvasó: Nehéz lett volna ott magyar költőnek önmagáról kapásból franciául vallania. Vajon magyarul sem nyilatkozott sehol poétikájáról? 85

A szerző: Eltekintve első kötetének rövidre fogott fülszövegétől, sokáig jóformán nem. Egy negyed század után, 1989-ben a *Szépen* című válogatásának utószavában (1987-ben írta) végül néhány markáns oldalon vázolta a lírai költészetről alkotott felfogását és saját gyakorlatát. Különösképpen az akkor közérthetőbb kifejezőmóddhoz szokott, hazai olvasó számára. Ebben az esszében a tőle megszokott példás világossággal kifejtette, milyen nyelvszemlélet különbözteti meg a tudós és a költő munkáját. Nagyjából arról van szó, hogy a tudós pontosan, tárgyilagosan akarja leírni kutatása tárgyát, a költőt viszont nem érdekli az ilyen kommunikáció, ő alanyian megteremt a jelentést, szavai nem közölnek, hanem „kijelentenek – és cselekesznek”.

Az olvasó: Idáig rendben. De hogyan működik a két felfogás egy személyben?

A szerző: Noha Sándor nem szívesen magyaráz, a kérdéssel szembesült. Áttételesen, általánosságban veti fel: „hol a költészet helye a kulturális tevékenységek között?” S aztán igyekszik a választ amennyire lehet csak félig megadni. Emlékeztet arra, hogy mind a hagyományos műfajelmélet, mind a modern szövegelmélet alig foglalkozik a lírával, nagyjából azért, mert a költői megnevezésen nem lehet számon kérni a valóságot, az igazságot. Sándor nem teszi hozzá, hogy a megnevezés önmagában világteremtés. Megmarad a kimondás gondjánál, a tudóssal való egybevetéssel: „...a költő nem osztozik a tudós optimizmusában, nem bízik a világ valóságképező erejében, abban, hogy a szavak képesek megragadni a lényegét.” Saját lírikusi helyét így fogalmazza meg: „...a költő felkeresi a határmezsgyéket, azokat a helyeket, ahol a szavak két világ közé ékelődnek és egyszerre csengenek hamisnak és igaznak. Ez a megfoghatatlan kétértelműség, úgy tűnik, a lényeg záloga.”

Az olvasó: Ez a megfoghatatlan kétértelműség mindenesetre éppen ellenkezője a világos, pontos beszédnek. A te Sándorod egy személyében két ember kér szót, egymást tagadják. Nyilván nehéz neki a maga teljességét bemutatni egyes szám első személyben. Gondolom, ezért nem született mítosza sem. A közönség nem tudta mihez tartsa magát: a tudós túl jól dolgozott a költő ellen.

A szerző: Még szerencse, hogy lehet őt mítosz nélkül is élvezni, nagyra tartani. Amióta első kötetében, a *Kint és bent*ben olvastam *Isten* című versét, azóta is visszhangzik emlékezetemben:

*Fosztóképzőkkel kell szólni az Istenről,
mert Ő képez és foszt,
mert Ő képes és foszthatatlan
Ő Maga
mi
Mások vagyunk
Képtelenek és foszthatók*

*Mások vagyunk és másolunk
képünk futó meztelen árnyék
helyet nem kapunk nyomot nem hagyunk
helytelen súlytalan nyomtalan másság
árnyékunkat is mások ássák
kölcsonbe élünk magunk
nincsen*

*Ő Maga
mag és magtalanság
kép és képtelenség
fajsúlyuktól meg kell fosztani szavainkat
fosztóképzőkkel kell szólni az Istenről,
hogy meg ne fosszuk Semmitől
a Mindent*

Az olvasó: Érdekes. Pedig te igazán nem vagy istenes.

A szerző: Agnosztikus vagyok. Olyan, amilyenek a vers az Istent akarja mondani: istentelen. Persze, hogy figyeltem a követelésre. Némi vonakodással, mert miért kellene beszélni Istenről akár fosztóképzőkkel, akár mással. Van benne kötelességérzet, de a kategorikus imperatívusz tuszkolásait visszaélésnek tartom. Elfogadom viszont a költői provokációt. Hagyom, hogy neki kell. Annál inkább, mert ez a fosztóképzős hozzáállás izgalmas.

Az olvasó: Mindenféle jelentésekkel szemben kellene neki a fosztóképzők. Minősítések, meghatározások csak részletek: ezek kizárnak más részleteket, vagyis tagadják a mindent. Költőd teológiában jártas keresztyén hitvalló, Isten olyan abszolútum, melyet az emberi gondolat nem tud megragadni. Marad a hit.

A szerző: Miért nem mondod rögtön, hogy Platón felfoghatatlana körül Kant korbácsa suhog? Ám ez a fosztóképző azért izgalmas, mert a beszéd motívumát tolja előtérbe. Hitről nem esik szó. A felfoghatatlan nem kimondhatatlan. Sándor a fosztóképzőt nyelvtani értelem helyett etimológiai értelemben használja: fosztással képezni, vagyis létrehozni. Éppen az ellenkezőjét, mint amit a fosztástól várhatunk.

Az olvasó: Isten ezek szerint a költő kijelentésének a függvénye?

A szerző: Az Isten, ahogy a szövegben áll, és nem Isten, ahogy a templomban mondják. Az Isten, névelővel, inkább fogalom, mint lény. Ami magába foglalhatja a Semmit is.

Az olvasó: Nem olyan egy kicsit, mint maga a költészet?

87

A szerző: Áttételesen is lehet olvasni. Így ráatalálunk rögtön a beszéd kettős létezésére, valósággal színpadi rendezésben. Voltaképpen azok, akikről többes szám első személyben szól a vers, a „mi”-k jelennek meg valamiféle fosztóképzős kezelés után, hiszen ruhájuk nincs, helyük, nyomuk, súlyuk sincs, egyáltalán híján vannak minden önálló létezésnek. Merhetem-e mondani, hogy a tudósokról, illetve a tudósok beszédéről van szó, amelynek egy rajta kívül elhelyezkedő valóság szabja meg érvényét? Ennek a súlya. Ahhoz, hogy a költészet teljessége létrejöjjön „fajsúlyuktól meg kell fosztani szavainkat”. Ezt mondja a tudós, aki egy másfajta beszédben az élet teljességét akarja elnyerni, jelen esetben egy mindent, még a semmit is magába foglaló, „képes és foszthatatlan” azonosságot.

Az olvasó: A költő istenül?

A szerző: Nem hiszem, hogy Sándor ilyen romantikus hübrisssel kacérkodna. Úgy vélem, olyasmit akar kijelenteni, hogy a költői beszéd cselekedete juthat a legközelebb az istenség misztériumához. Aki a költészet mércéjét az abszolút szintjére helyezi, beszélhet-e róla profán, tudós nyelven? Saját gyakorlatáról talán ezért nyilatkozik vonakodva közönség előtt: mégiscsak tudós is ő, megfoghatatlan kétértelműségekkel nem szívesen áll elő.

Az olvasó: Vagyis nem lehet könnyű a kettőnek egy személyben összeférnie. Semmi a Mindenben, ellentmondás ez a javából.

A szerző: Barokk szemlélet. A hatvanas években Sándor szenvedélyesen tanulmányozta a barokk stílust, a barokk világnézetet. Olyan lelkesen idézte fel a kettőségétől mozgalmas művészetet, az „állandóan dúló, állandóan feloldásra leő harcot”, hogy nehezen lehetett eldönteni, az energia, amelyről szól, rajta kívül vagy ő magában benne tombol.

Az olvasó: Egyáltalán érdemes-e törni ezen a fejünket?

A szerző: Amennyiben így rákérdezhetünk arra, hogy helytáll-e a tudós és a költő beszédének szöges szembeállítás. Vegyük az idézett vers utolsó sorait: „hogy meg ne fosszuk Semmitől/a Mindent”. Üssük fel Sándor magyar nyelven írott tanulmányát, amely a barokk irodalomról és világnézetéről szól: „Ugyanakkor azonban semmi is az ember, minden és semmi egyszerre. Pascal híres aforizmája, mely szerint az ember a Mindenhez viszonyítva semmi, de a Semmihez viszonyítva minden, a barokk emberképet is kitűnően jellemzi.” E tanulmányban a tudós beszél. Feltehetően ő tájékoztatta a költőt, jöllehet ennek verse három évvel előbb jelent meg. Azt is mondhatjuk, a költő a tudós ismereteiből faragott elmés

csattanót. Együttal meg is változtatva a jelöltet, a tudós barokk emberképét istenképpé módosítva. Emezt úgy is olvashatjuk, hogy az Isten nem nélkülözhet Semmit. A világ teljességére van szüksége, ezen keresztül ismerheti meg őt a teremtmény. Legalább is a tudós a maga világos nyelvén ezt fejtegeti

88 Luis de Granadát összefoglalva: a természet „egy elkápráztatóan színes és rejtvényekkel teleplántált kert, melyet Isten minden részében az ember gyönyörködtetése és megtérítése végett teremtett”.

Az olvasó: Jó, jó, lehet óra hosszat értelmezni. Mindenesetre a tudós láthatólag ihleti a költőt. De fennáll-e a kölcsönösség? Érintheti-e és megérinti-e az alanyi költő a tárgyilagossá tudóst?

A szerző: Első látásra amannak nincsen sok köze emehez. Annál kevésbé, mert a költő, jóllehet nem lett hűtlen sem Bouhours atyához, sem Nyéki Vörös Mátyáshoz, nem zárkózott be a barokk világ pazar kincseskamrájába sem, és Mallarmé nyomán egy szikárabb, tömörítőbb nyelvkezelésű poétika felé tájékozódott, mely a „szavak által nyújtott másik valóság” megközelítését tűzi ki célul.

Az olvasó: Az a Mallarmé, ugye, valami francia manierista?

A szerző: Így is lehet nevezni, de tegyük hozzá, hogy felsőrendű. A tömörítő, a fosztóképzős versek manieristája, ami, nemde, Sándor művésztétől sem idegen. No, de, bár a barokk irodalom a manierizmus csúcsteljesítményeit nyújtja, itt most nem a költő fejlődését széljegyzetelem – hiszen akkor legjelentősebb mérföldkőként bizonyára Georg Trakl expresszionizmusát kellene megidézni -, hanem a költő esetleges jelenlétét a tudós munkáiban.

Az olvasó: Lehetséges ez? Abból indultunk ki, hogy a költő és a tudós nyelvhasználata nem egyeztethető.

A szerző: Inkább analógiát keresnék. Nem egy tanulmányt, hanem a tanulmányok burjánzását.

Az olvasó: Nem értem.

A szerző: A tanulmányok mennyiségére és változatosságára gondolok. Eleinte magukra vonják a figyelmet a nagy elismerést és érdeklődést keltő francia nyelvű munkák a klasszicizmusról, az irodalom és a retorika, majd a kép és a szöveg kapcsolatáról, irodalomelméletekről. Az érdeklődést komolyan mondom. Tanúskodhatom is, hogy a lille-i egyetemi könyvtárból ellopták a *Rhétorique et littérature* című kézikönyvét, s a hoppon maradt diákok botrányt csaptak, amikor a könyvrendelésekért felelős adminisztratív személy nem akart másik példányt beszerezni. Zárójel bezárva. Folytatom a franciául, németül, angolul, magyarul írott tanulmányok és esszék tömkelegével, a fentebbi témakörből épp úgy, mint stílus- és ízlésdivatok elemző bemutatásából a giccstől a realizmuson s a romantikán át a posztmodernizmusig, eszme- s irodalomtörténeti kérdések taglalásáig, módszertani merengésektől kortárs szerzők éles szemű felvezetéséig, Utóbbi hírem szerint a *Gesamtkunstwerk*ről értekezett, valamint az álom és a képzelet kapcsolatáról, de egyszer mintha azt említette volna, hogy egy eldugott francia

városka vadászújságjába készül cikket elhelyezni. Ő már nem emlékszik rá, de én még hallok hangjában a tudós játékos derűjét: „Pikáns adat lesz a bibliográfiámban”.

Az olvasó: Habzsoló mindenevő?

A szerző: Ilyen fogalmazással kizárod a testből a szellemet. Sándort pedig éppen a szellem szüntelen szereplése jellemzi. S az a szinte naiv öröm, amivel a szellemi tornába veti magát, legyen az művészeti tárlat, szimpózium, vagy gondolati nyereséget ígérő találkozás akár fennkölt, akár „furcsa” emberekkel.

Az olvasó: Így súgna a költő a tudósnak?

A szerző: A barokk költő. Aki gyönyörködve jártatja szemét a könyvek és emberek sokadalmán, mert színeikben és rejtvényeikben az Isten tükröződik.

Az olvasó: Szóval mindez a gondviselés visszfénye, önmagában, önmagáért nem is érdekes?

A szerző: Sándor rendületlen hívő, a világ változatosságából és mozgalmasságából merít hozzá lendületet. Ugyan soha nem beszéltem vele erről, mert az ő kategóriái mások. Komolyan vette Kantot az ő egyetemesen lehatárolt rációjával, a mélylélektant gyanús tanként kezeli. Mindenesetre a szublimáló hittel cinkos erkölcsi kényszerképzet teszi magyarázhatóvá az ő nekirugaszkodásait, kulturális száguldásait; e nélkül nemigen térhetne ki a hemzseggő, mindenütt mértéktelenül ott levés vádjá elől.

Az olvasó: Egyfajta barokk Kantot látsz benne?

A szerző: Ez az ő költői életstílusának eredetisége. Vedd hozzá nagyvonalúságát, lebegését az emberi esendőségek felett. Elmondom azt az esetet, amelyben nem egészen evilági lény sugárzásával jelenik meg.

Gyergyai Albert többször felemlgette, hogy csak széltében járta be Európát, sem feljebb, sem lejjebb nem utazott a Budapest-Párizs között húzódnó szélességi fokon. Javasoltam neki, hogy elviszem Hollandiába, és megbeszéltem Kibédiivel, hogy meghívja az amszterdami egyetemre előadást tartani Flaubert-ről, egyik kedvenc szerzőjéről, akit a Sorbonne-on is méltatott már érdekesítően. Sándor rendkívül előzékenyen mindent elrendezett. Úgy beszéltük meg, hozzájuk futunk be vacsorára, Gyergyai szállodában fog aludni. Kocsival vittem az „előadót”. Már 1969-ben is zsúfolt volt az északi autópálya, kamionok fröcsköltek a Belgiumban nekivadult, döbbenetes felhőszakadás locspocsát. Az amúgy is kimerítő utazás nyomasztóra sikeredett. Kibédiék portáján vendégsereg gyűlt össze a hazai professzor tiszteletére, ő pedig fáradtan nem vágyott szereplésre. Végre finom vacsorához ültünk, melynek során Sándor felsorolt egy sor nagyhírű francia előadót, akik megtisztelték az amszterdami francia tanszéket. Gyergyai azonban nem örvendett az illusztris társaságnak, inkább alaposan megszeppent. Gátlás ébredt benne, éjszaka pánik fogta el. Korán reggel

telefonált a szálloda portása, hogy az idegen úr visszaindul Párizsba. Még utolértük. Sápadtan, magába roskadva ült a fölkében, maradásra nem lehetett bírni. Elhülten mentünk ki a pályaudvarról, én eléggé ijedten is. Tudtam, Sándor
90 összeharangozott egy sereg kollégát vidéki egyetemekről is, ezek pedig már elindulhattak vonaton, kocsin, el sem érhetően – az előadásnak másfél óra múlva kellett volna kezdődnie. Mi lesz ebből? – nyugtalankodtam restelkedve. Sándor kinyújtotta a lépést az egyetem felé. Megnézem, mit tehetek, mondta nagy önuralommal, és felém fordulva szelíden mosolyogva hozzátette: „Bandi, Bandi, milyen neurotikus barátaid vannak.”

Az olvasó: Ez téged meghatott?

A szerző: Egy egész életre. És persze elgondolkoztatott.

Az olvasó: Hogy a természete teszi ilyen elnézővé vagy a gondolkodása?

A szerző: Nehéz a kettőt egymástól elválasztani. Nekem a barátság mibenlétén járt a fejem. Nagylelkűsége a kalamajka kellős közepén, amit én hoztam rá szívből jött. Jól is esett a szinte krisztusi türelem gyengédségét élvezni. Lefegverzett hitetlenségemben.

Az olvasó: Megtérített?

A szerző: Ez, azt hiszem, lehetetlen. Azon csodálkoztam, hogyan születhet összhang közte, aki igent mond a teremtésnek, és köztem, aki nem fogadom el.

Az olvasó: Székelyek vagytok, azt akarod mondani?

A szerző: Az biztosan segít. Szembeszállunk a kihívásokkal, vagy kicselezzük őket. Gondoltam arra is, hogy a jó barátság nem függ feltétlenül a vallásos felfogástól.

Az olvasó: No, meg te is tudós és író vagy egy személyben.

A szerző: A szerkezeti hasonlóság alighanem szerepet játszik. Ha pedig már itt tartunk, említem a legfontosabbat, ama bizonyos „másik valóságot” amelyről filozfként ő is, én is híreket hozunk mások szövegeiből, s amelyre utalunk, amelyet, ha lehet, felidézünk a magunk írásaiban.

Az olvasó: Csak ez nem ugyanaz a valóság. Vagy mégis?

A szerző: Mindenesetre másképpen nevezzük. Sándor azt mondja erről a műveletről: „a lélek szépen emelkedik”, én pedig éppen ellenkezőleg inkább azt: a lélek alámerül, hol szépen, hol nem. Igaz, tudatunkkal egyik sem meghatározható, csupán szavainkkal testesíthető. Ez utóbbiak felhasználása sem egyforma. Mindazonáltal, azt hiszem, kettőnket tartottak a Mikes Irodalmi estjein a két legtalányosabb szerzőnek. Őt versei, engem prózám miatt.

ROKONOK

A rút és a ronda rokonok:
hajlonganak a szinonímák,
egymást ölelik, csúfítják.

Karbantartás és diszharmónia.
Csúnyán kötekednek a rokonok,
rongálják, talán már robbantják is
az összeköttetések kétes hídjait.

Kettőn áll a vásár, a nyertesek lebuknak,
ha utálják a naplementét,
a ködbe boruló tornyokat,
a hangtalan harangokat és hidakat.

A vásár megszűnt, csak a csarnok marad:
a szinonímák csendesen ölelkeznek.

92   M O N D

Mondatokat mondani,
végelethetetlen és hangtalan mondatokat.

A hangokat nem ejti ki senki:
keresik a mássalhangzókat.

És lebegyják őket, mert nincs mondókájuk.
Most viszont már a mondatok hallgatnak,
a magánhangzók is hiányoznak.

Égbement a mondanivaló!

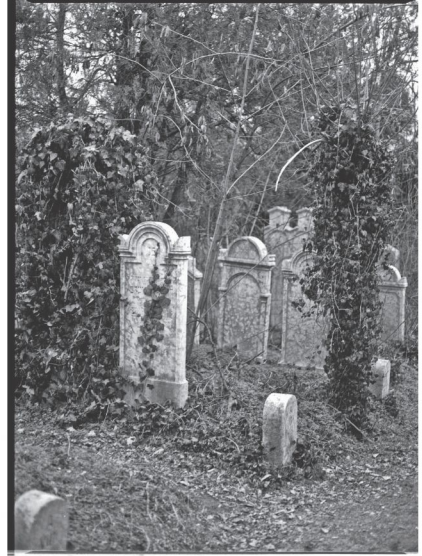
É G

Füstbe menni vagy mennybe:
menetelni mint hívő tűzoltók a paradicsom felé,
vagy mint apácák, esetleg mint hitetlen orvostanhallgatók.

Kigyulladt a mennyország, nem lehet eloltani,
hallani az angyalok boldog és
tüzes (mi más lehetne?) énekét.

A terveket felgyújtották,
csak hamu marad, főlöslleges szóbeszéd.

Úszómester, nem úszóbajnok.
 Állkapocs, nem kalapács.
 Álkulcs, nem kucsma.
 Kapu, nem kupa.
 Nyaktiló, nem tilalom.
 Roncs, nem abroncs.
 Érem, nem szemérem.
 Márvány, nem szivárvány.
 Szemle, nem szemelvény.
 Napló, nem naplopó.

SZAVALNI

Szavalható szavak,
 a mondatok lekonyulnak.

Szótlan színészek a dobogón,
 a kimondhatatlan mondatokat számolják.

A közönség nem szereti a néma színészeket,
 nem tapsol. Színtelenek.

Az szavahihető, aki beszél.
 Aki kiszínezi ékes mondatait.

– Kiket tekint elődeinek? Meg tudná nevezni azokat az írókat, akik valamilyen módon hatottak önre?

– Nehéz megmondani, kik hatottak vagy hatnak az emberre, gyakran egyébként úgy, hogy ennek

94 „AKÁRCSAK HAMLET,
ÉN IS A VAGY-VAGY
KERESZTÚTJÁN
ÁLLOK”

Kirilla Teréz beszélgetése

Dan Stancával

a hatásnak mi magunk nem is vagyunk tudatában. Természetesen, mint bármely kétségbeesett városlakó író, aki hiába keresi a megnyugvást, magam is végigszenvedtem a dosztojev-szkiji krízist, átéltem a nagy orosz írók könyveit, Gogolt, Bulgakovot, magamra ismerve csaknem minden oldalon, fantaszti-

kummal telített és groteszk világukban. Aztán következett a Mircea Eliadé-élmény, amely katartikus erejű volt. A román írók közül Camil Petrescu, Max Blecher is közel állt hozzám. Nicolae Breban is izgalmas volt számomra egy időben, Cărtărescunak is megvan a maga helye az olvasmányaim között, és vannak még olyan zord írók, akik felkavaróak számomra, a Radu Aldulescu-félék például, talán mert nekem is megvan a magam érdekessége, amit azonban többnyire igyekszem elvonttá tenni.

– Herman Hesse írta Rövid életrajzában a következő sorokat: „A valóságot semmilyen körülmények között nem szabad isteníteni és tisztelni, minthogy nem más, mint véletlenszerűség, vagyis az élet salakja. E nyomorult, változatlanul kiábrándító és sivár valóságot csakis úgy lehet megváltoztatni, ha megtagadjuk és megmutatjuk neki, hogy erősebbek vagyunk nála.” Az Átlátszó sírok főhőse, Horia Cantacuzino mintha ugyanebben az értelemben vívna harcot a nyomorúságos, abszurd román valósággal, ám látszólag kudarcot szenved. Mégis az a fajta lelkibetegség, ami úrrá lesz rajta, nem éppen valamiféle kegyelmi erő, ami azért adatik általa nekünk, olvasóknak, hogy szembenézhessünk az emberi sors nagy titkaival? Lehet, hogy igazából nem is Horia beteg, hanem a valóság, amiben élünk? Horia helyzete kísértetiesen hasonlít Hamlet állapotára: tudjuk, hogy kezdetben mindenki a herceget tartja bolondnak, a helsingőri udvar pedig épeszűnek, józannak tűnik mellette, idővel azonban rájövünk, hogy épp fordítva van: az udvarban van zavarodottság, őrület, egy hazug világ voltaképpen, míg Hamletről kiderül, hogy tiszta és nemes lélek. Ebben a vonatkozásban Horiát tarthatjuk hamleti jellemű hősnek?

– Engem nemcsak Dannak, hanem Horiának is hívnak: ez valamiképpen az én titkos nevem, ezért is viseli olyan sok hősöm. Ez a folyton új alakot öltő Horia az én alteregóm, akié lett minden, amit nem élhettem át, amiről mégis

úgy képzeltem, hogy megtörténhetne velem. Ő valóban, ahogy Ön is észrevette, hamleti lélek, választania kell. Engem a teljesség vágya gyötör, de a tökéletesség az irodalomban, ha nem válik árnyalttá, könnyen egyfajta fanatizmussá válhat, ami esztétikai szempontból nézve katasztrofális lenne. Nagyon fiatalon talán volt valamiféle „teljességi komplexusom”, mostanra viszont dilem- 95
mák közt őrlődöm: választút előtt állok, és nem tudom, merre induljak. Pontosabban mondva, nem is ez mozgat belülről, sokkal inkább a remény, hogy ez a keresztút egyszer függőlegessé válik. Vagyis, hogy többé nem egy balra vagy jobbra vezető út problémáját fogja jelenteni, hanem a felemelkedését vagy alászállását. Zenit vagy nadír: a választásnak ez az igazi tétje. Az *Átlátszó sírok* című regényem, ha lehet így mondani, a mélység csillagjegyében áll. Horia megérez valami rendkívülit az univerzum mélységeiből. Egyszeriben elveszti a realitásérzékét, mert másféle iránytű szerint kezd tájékozódni. A világ koherens állapota szilánkokká hasad a hétköznapi látvánnyal elégedetlen, valami másra szomjazó képzeletében. Egyébként a fantasztikus irodalom épp ezzel a mozzanattal kezdődik, amikor hasonló egyensúlyvesztés következik be. Horia betegsége egy látomásos jövőt vetít előre. Nem vagyunk betegek. Másképp látjuk a világot, mint a többi ember. Ez a helyzet a főhősömmel, és nemcsak az *Átlátszó sírok* című regényemben, hanem például az *Utolsó ember* címűben is. Irodalmi síkon a fantasztikum tehát mindig egy végzetes hasadás következménye. A világ megijed attól, ami történik, de ez a riadtság üdvös is lehet, hiszen közben kifürkészük a valóság rejtett dimenzióit. A világ többbretűsége: könyveim másik nagy témája. A világ lehántódik előttünk, és minden attól függ, hogy a valóságnak milyen szintjéig jutottunk el. Horia feltétlenül hamleti hős, ha azt vesszük alapul, hogy a hamleti prototípus hordozza magában mindazt, ami mentális síkon modernnek számít az érzelésünkben.

– *Mi történt Bukaresttel a forradalom utáni években, tekintve hogy a regényben olyan városként jelenik meg, amely hiába szomjazik a szakralitásra, egyre mélyebbre süllyed a profanitás bugyraiba?*

– Bukarest, ahogyan Ön is emlékszik még, a legcsúnyább helyek egyike a földön. Kizárólag a hozzánk érkező szomáliai és afgán menekültek gondolják úgy, hogy olyan, akár a paradicsom. Irigylem őket a naivitásukért. Leszámítva a Szovjetuniót és az ázsiai országokat, a kommunista hatalom Romániában építette ki a legdurvább elnyomó rendszert. Miután 1964 nyarán szabadon engedték a politikai foglyokat, egy rövid tavaszt érhettünk meg, hogy aztán rögtön egy másfajta barbárságba kerüljünk, éhezünk, fáztunk, lerombolták a templomainkat, falvainkat – mindezt a magyar nép nem élte át. Kádár „gulyáskommunizmusa” valóságos paradicsom volt a Ceaușescu-féle „aranykor”-hoz képest, és e tekintetben magam is, afgán módra, sóvárogva gondoltam a 80-as évekbeli Budapestre.

Napjaink Bukarestje, úgy, ahogyan a regényeimben megjelenik, őrzí valamennyi múltbeli szenvedés emlékét. Nincs olyan hely a földön, ami szűz volna ebből a szempontból, amit ne gyötörnének az emlékei, éppen ezért az író nem élhet csupán a jelennek, hanem fel kell vállalnia mindazt, ami azelőtt történt, 96 hogy ő lett volna. A történelem számomra élő, hiszen segített perspektívára találnom, abban, hogy távlatokat nyerjen a prózám, amely enélkül egy ostoba minimalizmus áldozatául esett volna. Nem vagyok az a fajta író, aki ékszerész módjára kidolgozza a részleteket, a tónusokat, az árnyalatokat. Az eszme, a konfliktus foglalkoztat, a hős, aki ősei emlékeit hordozza, ebben az értelemben történelmet írok a műveimben. Előveszem a tényszerű anyagot, belemerítem képzeletem vizébe, a fikciók halmozása révén megtisztítom, amíg olyaná nem lesz, amilyennek látni szeretném. Átlényegítem, torzítom, de semmi esetre sem hamisítom meg.

– *A regényben Ön párhuzamot vont a Paul Klee ábrázolta mélység és sajátos kelet-európai sorsunk között. Kifejtené ezt a gondolatot nekünk?*

– Azt hiszem, részben már válaszoltam erre a kérdésre fentebb. Klee mélysége csillaghordozó, csillagot tart a mélyben, méceszt az alvilágban, fénycsóvát a pokolban. Másképp minden, de minden halott, amorf anyag volna, és semmi esély nem lenne a megváltódásra. Kelet-Európában azt hiszem, van valami hasonlóan rejtett, okkult fény, amely egy napon azonban elő fog törni. Nem szeretnék messianisztikus szerepbe bújni – eléggé korszerűtlennek tűnnék – , mégis azt hiszem, a kommunizmus átélése nem csupán egy zárójel volt a történelemben, ami legfeljebb ha elmaradottá tett bennünket, és most mindössze annyit kell tennünk, hogy fejvesztve dolgozva behozzuk a lemaradást, az elvesztetetett időt. Sok mindent elveszítettünk a kommunizmusban, de meg is ismertünk valamit, amiről a nyugatiaknak sajnos fogalmuk sincs. Ők persze átérték a náciizmust, de ez egyrészt rövidebb ideig tartott, mint a kommunizmus, másrészt teljesen fel lett számolva. Ezzel szemben a kommunizmus soha nem lett kiferőtlenítve, és továbbra is létezik, számtalan álarc mögé bújva, amelyek közül egyik álnokabb, mint a másik.

– *Horia életében két nő van: a szkizofrén, akit feleségül vesz, de képtelen szerelemmel szeretni, és a Kanadába emigrált Ruxandra, őt szerette egész életében. Mi lehet a nő hivatása egy olyan világban, amelyben még egy újonnan épült templom sem képes többé betölteni természetes funkcióját a világ üdvözülésében?*

– Evdokimovnak, az orosz teológusnak, van egy könyve, amelynek a címe – ha nem tévedek – : *A nő és a világ megváltása*¹. Az Istenanyának meghatározó szerepe van az ortodox teológiában, amit a démon sohasem lesz képes kiforgatni a lényegéből. Utolsó regényemben, az *Elnémításban*, szerepel egy fiatal nő, aki elhatározza, hogy végig kihordja terhességét, hiába nincs férje, nincs semmije, mert anélkül, hogy ezt tudatosítaná magában, érzekeli és átéli egy ember megszületésének a csodáját. A szkizofrén nőnek, akit említ a kérdésben, szintén van

egy gyereke, és a gyönyörű emigráns nőnek, Ruxandrának is. A gyermek szerepét azonban nem tudtam teljesen kiaknázni, talán mert én magam nem vagyok apa, és nem tudom, ez mit jelenthet.

– Az átlátszó sírok láncra, mint kép, tekinthető-e a rossz valamiféle apokaliptikus szimbólumának? Simone Weil mondta, hogy „a rossz határtalan, de nem végtelen. S csak a végtelen szabhat határt a határtalannak.”
Mit kellene tennünk ahhoz, hogy az átlátszó sírok határtalannak tűnő sora mögött megpillanthassuk a végtelent?

– A kép talán végső soron nem is a rosszat jelképezi. A sírok, amelyekről Horia géniuszának köszönhetően leoldódik a föld homálya, lehetővé teszik számunkra a mélységbe való alászállást, anélkül, hogy ezt feltételekhez kötnék. A tiszta költészet világába lépünk, egy fonákjára hajtott tündérvilágba, egy valószínűtlen, földalatti térbe, ahol bármi lehetséges, mint egy álombeli utazásban, amelynek értelmet tulajdonítani, vagy értelmet találni benne, teljesen felesleges. Ami nem azt jelenti, hogy a káosz kellős közepén lennénk, mert ne felejtjük el, hogy irodalomról van szó, alkotásról, teremtésről, ami önmagában kozmikus elvű, de kétségtelenül szabadabb világ ez. Horia, abban a pillanatban, amikor ilyen rendkívüli megismerésben részesül, átéli az önmagunkból való kilépés élményét. Azt hiszem, ez képezi a regény kulcspontját. Miután a templom elzárkózik és elrejtőzik az emberek elől, a sírok törnek ki a homályból. Mi lehet több ennél?

– Mit jelent az Ön számára, mint írónak, a nyelv, a szó?

– Nem tartom magam virtuóznak, nem vagyok a nyelv szerelmese, és íróként a szavak önmagába vett szépsége nem hat meg különösebben. Valójában az igében hiszek, nem a szavakban. A szavakat nem öncélúan használom, hanem eszközként, hogy érzékeltessek egy eszmét, gondolatot, hogy az kifejezőerejének teljében legyen, amivel végső soron meghaladhatjuk emberi mivoltunkat. Ezért írunk. Hogy élők legyünk, hogy intenzívebben éljünk, hogy másik identitásunkra találjunk. A többi kőművesség, ornamentika, díszlet. Abban az irodalomban hiszek, amelyik akkor kezdődik, mikor a szavak már eltűntek. Az igazi irodalom elhamvasztja magát, hátrahagyva lelkünkben egy gyönyörű égés emlékét.

¹A mű eredeti címe: Paul Evdokimov: *La Femme et le salut du monde* (A ford. megjegyzése.)

„A káosz rováspálca, amire a valóságot írják.”

(Henry Miller: *Ráktérítő*)

98 Dan Stanca

ÁTLÁTSZÓ SÍROK

(részlet)

Talán keseregnem kellene azon, hogy elhagytam a házamat, de képtelen vagyok rá. Egyáltalán nem bánom, jóllehet pár év múltán el kellett volna hogy fogjon a honvágy. A Romániából érkező hírek hidegen hagy-

nak. Meg sem jegyzem őket. Annak, hogy a szülőhazámról szólnak-e vagy Indo-néziáról, számomra nincs semmilyen jelentősége. Ritkán nézek tévét, és akkor is kedvetlenül, némi lenézéssel és tompa együttérzéssel figyelve a szerencsétleneket, akik a világ másik végén vergődnek egy falatka kenyérért. Mennyi gyöt-relem, mennyi keserűség... Ahogy ide kijöttem, a tengeren túlra, Kanadába, megértettem, hogy felesleges aggodalmaskodni. Valószínűleg mi vagyunk a Nagy-tavak mellőli mintacsalád. Otthonról magunkkal hoztuk a kevéssel való megelégedettség bölcsességét, és amit itt szereztünk, az pontosan az a kevés, ami számunkra a sokat jelenti, és boldoggá tesz bennünket. Cristian a tökéletes férj, az örök férj, és ezt minden irónia nélkül mondom. Mellette biztonságban érzem magam. Megkaptam azt a fajta nyugalmat, amelyre minden embernek szüksége van, akár nő, akár férfi, a nyugalmat, amely mintha a születésünk előtt kezdődött volna már el, a mienk volt, mikor gyerekként játszottunk, átéljük a szerelem intenzív pillanataiban, akkor sem hagyott el bennünket, mikor saját gyermekünk megszületett, és biztosra vehetjük, hogy végigkísérve öregségünket, alázatos idegenvezetőként, átsegít bennünket a halál fátylain túlra...

Ezek a szédítő acél- és üvegépületek nem nyugöznek le, nem rendítenek meg, nem dermesztenek meg, nem hoznak tűzbe. Egy földönkívülieknek való játékszer gigantikus, bármikor szétszedhető, felcserélhető elemeinek tűnnek. Téglatestek, háromszögek, hasábok, trapézok, melyek oly könnyedén és ellenáll-hatatlanul töltenek el az irrealitás érzetével, hogy végül az ember már semmitől sem fél. Ha valamennyit ugyanabban a pillanatban robbantanák fel, ha láng-nyelvek csapnának a magasba, és füst szállna az égre, el sem hinnéd, hogy igazi tragédia részese vagy, mintha csak egy mozivásznon peregnének a képek, Dolby Sound Stereo üzemmódban, térhatással, ahogy az *Independence Day*, *Lost World*, *Aliens*, *Volcano*, *Flood*, *Twister*, és még hány és hány több százmillió dolláros, dupla bevételű hollywoodi produkcióban. A lakosságra gyakorolt bénító hatásuk oly tökéletes, hogy az itteniek, akik közé már mi is tartozunk, valójában nem is érzékelik a valóság érdességét, illatát, miazmáját... Egyesek időről-időre arra

panaszkodnak, hogy az élelmiszereknek nincs is ízük. Ennek ellenére nagyon jól tápláltak és makkegészségesek. Az embernek majdnem nevetnénekje támad, ha belegondol, hogy az elmúlt évtizedekben a kommunizmus elleni megmozdulások milyen hevesek voltak, és hogy elgyengültek mára... Hol vannak, hol nem, elvesztek, kihunytak, csődbe jutottak, ahogy az a kicsi, kora gótikus stílusban emelt templom is, öreg falainak füstszínű patinájával, amelyet a múlt napokban láttam itt, kapuján a rövid hirdetéssel: *On sale*, eladó, vagyis már nincsenek hívek, a parókiás atya nem tudja tovább fenntartani, és ilyen körülmények folytán el kell adni, akár egy gyárat vagy üzlethelyiséget, hogy aztán az új tulajdonos esetleg más rendeltetésre használja. Az eladott és aztán mivé alakított templom? Hirtelen összerezentem, amikor megláttam a hirdetést. Szemeim előtt képek peregtek le kamaszkorom éveiből, amikor kétségbeesve és lázadozva kóboroltam szülővárosomban, a rombolás alatt álló Bukarestben, és tenni akartam valamit, amivel gátat vethetek a pusztítás áradatának.

Eltelt az idő, elszállt az idő... A legkevésbé sem indít meg a múltása, mert, amint erre az új földre léptem, megfogadtam, hogy még csírájában elfojtom magamban a nosztalgia legkisebb szikráját is, hogy nem hagyom magam letiporni az emlékek által, csak a családomnak és művészettörténeti kutatásaimnak szentelem magam, és hogy bebizonyítom az összes fajankónak, akik nem tudták itt megszokni, és végül behúzott farokkal hazatértek, hogy Amerikában igenis nagyon jól lehet élni, civilizáltan és emelkedetten, ha képes vagy betartani bizonyos játékszabályokat, lévén köztük az egyik épp a nosztalgia mellőzése...

Az Ontario tavának csillogása nem olyan, mint a mi lápjainké a Ialomîța, Căldărușani, Drîdu tavak mentén. Kristály-kéken csillog, olykor ólomzölden, komor és megközelíthetetlen hatást kelt, hiába szeli vizét oly sok hajó, motorcsonak, vízisízó és jacht. Természetesen a gazdag emberek a hatalom minden önteltsége nélkül tarthatják ezt a mi tengerünknek, *mare nostrum*nak, úgy érteve, hogy egyetlen civilizáció veszi körül, a felhőkarcolók a maguk masszív és hegyes testeikkel, árnyékuk a víz tükrére esik, és csodálatos pontossággal rajzolják meg a Vadnyugat vöröslő arany kontúrját, amely sokkal inkább fikcionális, mint valós, de épp ettől oly maradandó.

Ezeknek az épületeknek egyik irodájában dolgozik késő estig Cristian is, egy számítógép fölé hajolva, a billentyűzet gombjain futó érzéketlenné vált ujjbegyeivel, gyerekkorában még zongorán játszott velük – óh, nosztalgia! –, és mégis lemondott az egész családról, a nagynénikről, nagybácsikáról, unokatestvérekről évi negyvenezer dolláros jövedelemért... Nem láttam még olyan összetartó családot, mint az övé. Ki nem hagyta volna egyetlen ünnepet sem, keresztelőt, vendégjártást vagy húshagyó vasárnapot, csak hogy összeülhessenek locsogni. Sosem értettem ezt az összetartást náluk. Akkoriban, amikor maguk

közé fogadtak, elhagyatottnak éreztem magam, betolakodónak, egy olyan nőnek, akit ő az utcáról, a placerról megfogott, és jó, melegszívű emberek közé vitt. Később azonban változott a nézőpontom. Valamiféle ritka, egzotikus madárnak tartottam magam, akit közönséges baromfiudvarba dobtak, ahol elve-

100 gyültek ugyan városiak is, de akik semmit sem értettek az én hallgatása-imból, abból, hogy nem tudtam csak feleség lenni, egyéniség voltam, és nem az a tűzről pattant menyecske, amilyenek ők talán szívesen láttak volna. Amikor meghallották, hogy a második egyetem elvégzését tervezem, annyira meglepődtek, hogy haragudni sem tudtak. Cristian az első pillanatban habozott nekik elmondani, hogy én továbbra is tanulok, vizsgázom, kutatok, és hogy neki, szegénynek, emiatt több házimunkát kell végeznie majd. Az anyja a maga csendes és diszkrét módján nem szólt semmit, ellenben az urziceni-i nagynénik elsőként ugrottak, hogy hangot adjanak tiltakozásuknak. Érdekes módon, egyáltalán nem éreztem megbántva magam. Valójában nem is akartak megsérteni, csak meggyőzni róla, hogy nem helyes, amit teszek, megszegem vele a hagyományt, bár ők ezt a kifejezést nem is használták, és egész idő alatt keresztet vetettek, mintegy oltalmazva magukat a családon belüli hierarchikus viszony felbomlásától: én csak ülök és olvasok, miközben a férj foglalkozik a gyerekekkel, mos, bevásárol...

A kislány most már felnőtt. Itt az anyagi gondok nem olyan nyomasztóak, mint odahaza. Megnyomsz egy gombot, és megvan mindened, ami kell. Ezért a komfortért cserébe megfontoltnak kell lenned, hiszen jól tudod, hogy drágán kell érte fizetned, és észnél kell lenned, amikor idegenekkel beszélgetsz. Kénytelen vagy eljátszani a konvenciók tiszteletének legpuritánabb komédiáját. Még a Románia-beli időkből tudtam, hogy van néhány szabály, amelyeket ha megszegsz, elvágtad magad. Ne kérdezd senkitől, mennyit keres, mi a szakmája, és főleg óvakodj bármilyen megjegyzést is tenni a zsidókra. Nem ajánlatos dicsérned sem őket, mert akkor arra fognak gyanakodni, hogy valójában épp az ellenkezőjét gondolod annak, mint amit mondasz. Cristiannak voltak ugyan antiszemita allűrjei, de olyan alaposan kioktattam és betanítottam, hogy már nem is tudna ostobaságot elkövetni. Néha félek, hogy túlságosan is szenved attól, hogy elhagyta a hazáját, és nem látja viszont a rokonait. Itt nyugodtan folyik az élet, csak épp teljességgel hiányzik. Meg szeretném győzni, hogy ez még sincs így, hogy valójában ez a derűs, nyugodt, igazi élet, dolgozol és megkapod érte a fizetséget, ami megillet. Mi kellene még? Csakhogy én magam sem vagyok ebben olyan biztos, és hiszem még, hogy az élet jóval többet jelent ennél, szeretetet, lázadást, szenvedést, reményt, és semmiképpen sem megszokást vagy gépiességet. Romániát viszont mindenáron el akartam hagyni. Nem bírtam tovább elviselni a barbárságot, a koszt, a kollégák alkoholtól bűzlő leheleteit, a zsúfoltságot, a buszon az izzadságszagot, a kóborló ebek látványát, nem bírtam már. Tudtam, hogy minden szélhámosság, és semmi értelme nem volt maradnom egy olyan országban, ahol a milliárdostól kezdve a koldusig mindenki hitszegő és csaló.

Másfelől az újságok csúnya, ocsmány nyomásgyakorlása, a hírek özöne, a szenzáció banalitása, az a szennyes és alávaló öröm, amivel megállapítjuk, hogy nem tehetünk semmit, hogy meghízunk a tehetetlenségtől, és minthogy becsületesek és nagylelkűek lennénk, inkább lopunk és hazudunk, mindez tönkretett engem, és azzal a kényszerérettel töltött el, hogy nincs többé visszaút, 101 sem kerülő, várakozás, halogatás, csak heves, meredek, brutális elhatározás, a gordiuszi csomó elmetzése... *A gordiuszi csomó*, ez volt a címe egy korombeli fiatalember könyvének. Évfolyamtársak voltunk az egyetemen, ragyogó tehetséggel és intelligenciával bírt, rettenetesen csodáltam, tudtam, hogy folyton kutató, olvas, fordít, sőt, verseket is ír, és ráadásul még imádkozik is, naponta háromszor elmondva imádságait, mint egy tiszta és ártatlan muzulmán, aki mit sem törődve azzal, hogy éppen az ENSZ székházában, vagy a sivatag közepén van, kiteríti kis szőnyegét, és hódol Allahnak. Csodáltam, és olyan akartam lenni, mint ő, de rájöttem, hogy képtelen vagyok elszakadni a nyomorúságtól, és így a mindennapnak álcázott romboló hatások kezére játszanék: egy szeméttel csordultig megrakott, rozsdás konténer, amit nem szállítanak el, egy káromkodó részeg, aki a szemed közé köp, és te semmivel sem védheted meg magad, főleg hogy, miután jobban megnézed, észreveszed: rendőr altiszti egyenruhát visel. Hogy éppen nekem, nő létemre kell ilyen érzékenynek lennem ezekre a semmiségekre?! De hiszen itt is látok szerencsétleneket, *homeless*ként megbélyegzetten, mégsem hat meg a szenvedésük. Idegenek számomra, ahogy magam is idegen vagyok. Egy hideg, absztrakt, távoli bolygón élek, ahol nem várják el, hogy gyökereim legyenek, ahol semmi nem ösztönöz nosztalgiaira, ahol minden, a káprázatos, parázsló alkonyoktól kezdve a hosszú és sima országutakig, teljesen fikcionális, akár egy óriás képernyőre vetített képsor, amely úgy vesz körbe, mint egy védő és vízhatlan kötés. Köztem és a világ között csak munkaszerződés van. Mindkét fél aláírta, és mindkettőnek be kell tartania. Ha tévedtél, ha hibát vétettél, megkapod érte a büntetésed, ki fognak rúgni. Ám ha tiszteletben tartod az egyezséget, évek során át éledgélhetsz, élsz majd azután is, hogy rád csapódott a krematórium nikkal zsaluja, és bedobtak a tisztító tűzbe, mint egy tetemet, hullát, műanyagzsákba dugva, mint egy késedelem nélkül túlvilágra szállított göngyöleget, amelynek finom hamucsíkjában szemernyi toxikus anyagot sem találni...

Cristiant némileg sokkolta az életében bekövetkező változás, de mivel szereti a szakmáját és a családot, amelyet alapított, elviseli ezt is. Néha nem érti, miért is nem mehet szombaton vagy vasárnap vidékre, Ialomitába, hogy elnyúljon a vízparton, az öreg, poros fűzfa alatt, és bámulhassa a fakó eget, amint a szomszéd falu templomának bádogtornyai közt suhan, hogy törjön magának egy darabot a puliszkából, még ha az kicsit kemény is a közepén, és jóízűen falatozóná, ahogyan szülei is, szegény paraszt létükre, akiknek aztán gyárban

kellett dolgozniuk, az 1948. június 11-én kezdődő kollektivizálás után, a kommunista katasztrófák eme szénfekete napjától... Ám időről-időre épp Cristian, a hosszú, magányos estéinken, miután belefáradtunk abba, hogy csak Ralucaval játsszunk – egymásra nézve, mint régi bajtársak, akik ismerik egymás

102 hibáit, gyengeségeit, fájdalmait, a sötét ablakok előtt, amelyeken ott szikrázik a kanadai metropolisz sok ezer fényes pontja –, nyomasztóan őszintévé válik, és lehajtva fejét, kezeimet megfogva, szorongatva, beléjük temetve arcát, hogy ne lássam, nyög, nyöszörög, el akarja mondani, csaknem szavak nélkül, mennyire vágyik haza, a padlizsán és paradicsom sorai közé, amiket locsolgatott, az elektronikus pompa gumi tömlőjét egy fémcsöbe dugva, s erre ráhúzva még egy fémcsövet, hogy átérhesse vele a kert egész területét. Milyen primitív, milyen nevetséges tákolmány volt, de ő jól érezte magát, mert benne volt egy darab a lelkéből! Attól a pillanattól fogva, hogy elveszítette ezt az örömet, depresszióba esett, szinte érthetetlenül. Hiába vettünk a város szélén egy kis házat, ahol mindenfélét termesztünk. Rájött, hogy ez egy művi, pusztán sportból űzött tevékenység, a föld pedig, amit azokkal a csillogó, sima, jól élezett ásókkal – sosem csorbultak ki, mint az övéi, otthon, Fierbinţban – kapált meg, vagy túl porhanyós, lágy volt, mint egy darab kalács, vagy túl kemény, érdes, mint egy kartonlap, ez nem lehet a tápláló, kenyéradó föld... Ő, te megveszekedett nacionalista! – vettem olykor a szemére. Igazat is ad nekem, szelíden mosolyog, nem akar visszavágni, de a kín, anélkül, hogy végzetes lenne számára, mélyreható, lassan, feltartóztathatatlanul marja az ő jó szívét... Igazi számítógép-zseni, élvezi az ultramodern technika gyönyörűségeit, de szabadidejében, amikor mindketten egyedül vagyunk a lakás elsötétedett ablakai előtt, sokszor tűnik ijedtnek a saját szakmájától, amely megengedte neki, hogy nagyon jól keressen, ugyanakkor viszont elmélyítette benne az irrealitás érzetét, hogy csak pótlék-élete van, amelyet itt, az Ontario tavának partján tölt, közel az óceánhoz, ahonnan olykor-olykor a magasba szállnak a sirályok és a veszni hagyott hajótöröttek rekedt sikolyai. Ő, milyen banális ez! Vajon utolér még bennünket a halál? Itt az időnek egészen más az értéke. Az emberek megméri, nem félnek tőle, nincsenek szorongásaik, úgy érzik magukat, mintha nagy magasságokban egy felüljárón járkálnának, melynek tolóajtói rendre kinyílnak, és „eltüntetnek” egy-egy boldogtalant... Ő a mélybe zuhan, de senki sem veszi észre, mert az emberek itt leszoktak arról, hogy fölfelé vagy lefelé tekintsenek, előre néznek, vagy ködösen oldalirányba. Ha mégis hátra tekintenek, majdnem semmit sem látnak, legfeljebb néhány zavaró, nevetséges, vékony, reszkető sziluettet, akik mintha összevissza nőtt növények lennének egy elvadult kertben, és akikben már alig ismerik fel szüleiket, nagyszüleiket, dédapáikat... Senki sem aggódik amiatt, hogy mi fog történni vele, miután meghalt... A higiénia számít, legelsősorban. A temetők kisebbek lettek, összeszűrodtak, kevesen temettetik el magukat, a többséget elhamvasztják, igazából nem is nevezném ezt hamvasztásnak, mert egy ilyenféle

tevékenységhez emésztő tűz, pusztító elem kell, hanem ez inkább szertefoszlás az ürességben, mint egy Daewoo mosógép szédületes centrifugájában, a múlt hónapban vettem ilyen magamnak, elképesztően tisztára veri ki a ruhákat, teljesen személytelenekké válnak, szinte kozmikus anyagokká. Cristian félelemmel tölti el ez a kihívó viselkedés a halállal szemben. Noha könnyösebbnek tűnők nála, magam is zavartan állok a sírok számának riasztó csökkenése előtt. Akár azt is mondhatnánk, hogy errefelé az emberek, miután meghaltak, nyomtalanul eltűnnek. Még a hamu sem marad meg, csak egy marék fehéres, szétmorzsolódott kristály. Így a családoknak nincs is szükségük hagyományos urnára, elég hozzá egy fából készült, diófa vagy rózsa mintás intarziákkal díszített kazetta, amiben a szülő vagy a távolabbi ős maradványait őrzik. A higiénia tökéletes, de a durva és egyneművé tevő eljárás láttán az embert önkéntelenül is kirázza a hideg.

Gyakran megesik velem – egyszerre hasonlítva Cristianra és különbözője is tőle, hiszen engem nem gyötör semmiféle nosztalgia a tűzok és kukorica hazájának tartott bárágni pusztaságok után –, hogy teljesen elcsigáz valamiféle undorral kevert fáradtság, és elborul a lelkem látva, hogy az otthon megkezdett és itt a mesterszakon keservvel folytatott művészettörténeti tanulmányaim csak együgyű, bájos semmiségek, légies szövések, megszegyenítetten a hatékonyság pöffeszkedő óriási monstuma által, amelynek szemében az esztétikai, spirituális kalandozás nem több, mint csupán kaland, a saját határiddallal folytatott flört, de jelentéktelen, semmitmondó az üzletek és a konkurenciák, tőzsdeindexek, banki beruházások nagy harcában. Megbotránkoztat, s csak a tisztánlátás keserű elégtétele marad nekem, tudva, hogy az a néhány szakmai csoport, akik művészetet teremtenek, tanulmányozzák, kutatják Kelet mélységeit, valamilyen buddhista szektához való átmeneti és kozmikus csatlakozásuk által, mennyire elszakadtak a népesség többi részétől, akikben nem csökevényesedett el a robusztos, egészséges, európai emigráns-ösztön, amely áthajtotta őket a tengeren, hogy meggazdagodjanak és dacoljanak mindazzal, amit maguk mögött hagytak...

(Fordította: Kirilla Teréz)

